

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЄСАУЛЕНКО ПАВЛО МИХАЙЛОВИЧ

УДК 344.13

**ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ
СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН
МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ
ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ**

081 – Право

08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **П. М. Єсауленко**

Науковий керівник:
Харитонов Сергій Олександрович,
доктор юридичних наук, професор

Харків – 2025

АНОТАЦІЯ

Єсауленко П. М. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2025.

У дисертаційній роботі розглянуто підходи до вирішення актуального для юридичної науки науково-прикладного завдання, яке полягає в обґрунтуванні теоретичних засад і розробці комплексної науково-правової характеристики кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносини між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, кваліфікації та покарання за вчинення цього суспільно небезпечного діяння, а також підготовці пропозицій *de lege ferenda* з удосконалення чинного кримінального законодавства України та практики його застосування.

У першому розділі роботи, з використанням історико-правових засад становлення та розвитку відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, а також порівняльно-правового методу аналізу кримінального законодавства України та окремих зарубіжних країн доведено, що досліджувана проблема має тривалу історію розвитку, яка сягає корінням у часи Київської Русі. У подальшій трансформації військово-кримінального законодавства України під впливом різних правових систем відбувалася поступова кристалізація норм, спрямованих на врегулювання відносин між військовослужбовцями та встановлення кримінальної відповідальності за їх порушення. У часи Української Народної Республіки та Української Держави військове законодавство активно розвивалося,

з'явилися норми про відповідальність за військові злочини. У радянський період було систематизовано та конкретизовано норми, що регулюють відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Порівняльно-правовий аналіз законодавства України та зарубіжних країн демонструє різні підходи до криміналізації порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями. Але, попри певні відмінності, простежується загальна тенденція до посилення кримінально-правової охорони військової дисципліни й порядку у війську.

Другий розділ дисертаційної роботи присвячено характеристиці об'єктивних ознак (об'єкта та об'єктивної сторони) складу ст. 406 Кримінального кодексу України.

Сформульовано визначення родового та видового об'єктів вказаного складу військового кримінального правопорушення. Доведено, що використання таких категорій, як «цінність», «благо» та «інтерес» для характеристики об'єкта кримінального правопорушення має обмежений (звужений) характер і не може повною мірою охарактеризувати такий досить складний елемент, як об'єкт.

Обґрунтовано, що кваліфікація за ст. 406 КК України можлива за наявності таких трьох умов об'єктивно-суб'єктивного характеру: якщо фізичне чи психічне насильство над потерпілим вчинено у зв'язку з виконанням ним обов'язків військової служби; якщо кримінальне правопорушення не пов'язане з виконанням потерпілим обов'язків військової служби, але в момент його вчинення або він, або винний перебували при виконанні цих обов'язків; якщо кримінальне правопорушення вчинено не у зв'язку і не при виконанні обов'язків військової служби, але було пов'язане з проявом явної неповаги до військового колективу.

Доведено, що під зброєю слід розуміти виключно вогнепальну стрілецьку та холодну зброю, яка є штатною для відповідного військового

підрозділу.

Удосконалено поняття використання зброї як спосіб вчинення вказаного кримінального правопорушення, під яким слід розуміти наступні випадки: використання зброї за цільовим призначенням (постріл з автомата, удар ножем); використання зброї в іншій спосіб (удар прикладом автомата); загроза негайного використання зброї за цільовим призначенням.

Проаналізовано та зроблено висновок, що слід розуміти під тяжкими наслідками цього кримінального правопорушення

За результатами проведеного аналізу законодавцю запропоновано в якості *de lege ferenda* внесення змін до ч. 1 ст. 406 чинного КК України

У *третьому розділі* встановлено ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України.

Проаналізовано систему ознак особи та доведено, що суб'єктом військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. КК України, є військовослужбовець, який поряд із загальними та спеціальними ознаками суб'єкта є рівним за військовим званням і займаною посадою з потерпілим та не має право віддавати накази потерпілому й вимагати їх виконання.

Наголошено, що суб'єктивна сторона ч. 1 ст. 406 КК України характеризується умисною формою вини й лише у виді прямого умислу. При цьому винний усвідомлює, що він порушує чинне законодавство України, яке регулює суспільні відносини у сфері несення військової служби, завдаючи побої чи вчиняючи інше насильство, а також порушує права людини на честь, гідність, тілесну недоторканність, і тим самим усвідомлює, що його дії є суспільно-небезпечними та протиправними.

Застосування зброї може мати різноманітний характер як в якості психологічно тиску на потерпілого, так і за її призначенням. У першому випадку передбачення відсутнє. У другому випадку передбачення залежить від виду зброї, характеру та спрямованості її застосування.

Наведено передбачення настання суспільно-небезпечних наслідків у вигляді легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, чи тяжких наслідків, що охоплюють тяжкі тілесні ушкодження; доведення до самогубства може мати різноманітний характер – неминучість, реальна можливість, абстрактна можливість. При передбачення наслідків у вигляді смерті потерпілого як результату насильства винний або передбачав абстрактну можливість настання таких суспільно-небезпечних наслідків, або взагалі не передбачав можливості їх настання.

Аргументовано, що мотивом суб'єкта є бажання показати перевагу над іншим військовослужбовцем.

Доведено, що кінцевою метою суб'єкта, який використовує насильство при взаємовідносинах з іншим військовослужбовцем, є підпорядкування останнього своїй волі, бажання показати велич свого особистого статусу в неформальній ієрархії військового колективу, закріпити свою перевагу над потерпілим як у фізичному, так і в психологічному аспектах, змусити беззаперечно виконувати його вказівки, в тому числі й незаконні. Як спосіб досягнення кінцевої мети виступає досягнення проміжної мети – завдання шкоду здоров'ю, тілесній недоторканності, честі та гідності військовослужбовця.

У четвертому розділі зосереджено увагу на проблемних питаннях кваліфікації та призначення покарання за ст. 406 КК України.

Наголошено, що під час несення (проходження) військової служби військовослужбовці не є носіями (учасниками) лише військово-службових відносин, які врегульовані нормами військового законодавства. Будь-який військовослужбовець – насамперед людина, а вже потім військовослужбовець. У процесі взаємовідносин з приводу реалізації майнових і немайнових прав або особистих свобод між військовослужбовцями можуть виникати особисті взаємовідносини. У деяких випадках вони можуть супроводжуватися суспільно-небезпечним порушенням цих прав і свобод військовослужбовців, у тому числі із

застосуванням насильства. Такі дії слід кваліфікувати як загальнокримінальні правопорушення.

Аргументовано, що відсутність обов'язку знаходитись на законних підставах у структурі воєнної організації України означає, що особа не може бути визнана суб'єктом військового кримінального правопорушення.

Доведено, що коли цивільна особа поряд з військовослужбовцем виконує об'єктивну сторону ст. 406 КК України, співучасть відсутня й відповідно військовослужбовець (спеціальний суб'єкт) буде нести відповідальність за ст. 406 КК України, а цивільна особа (загальний суб'єкт) – за статтею, передбаченою Розділом II Особливої частини КК України. Дії цивільної особи, яка внаслідок підбурювання з боку військовослужбовця вчинила насильство щодо іншого військовослужбовця, також слід кваліфікувати як дії виконавця відповідної статті Розділу II Особливої частини КК України. Коли до дій виконавця кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, приєднується начальник (командир) й виконує разом зі своїм підлеглим тотожні дії, такі дії військовослужбовця потрібно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 406 КК України залежно від наслідків. При цьому, не застосовуючи кваліфікуючу обставину «вчинення групою осіб», дії начальника потребують кваліфікації за відповідною частиною ст. 426-1 КК України.

За результатами дослідження, а також проблемних питань кваліфікації та покарання сформульовано пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного кримінального законодавства України. Запропоновано в якості *de lege ferenda* доповнити ст. 69 КК України частиною 3 в такій редакції: «у випадку неможливості застосування спеціального виду основного покарання, встановленого в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, суд може перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за це кримінальне правопорушення». А також наступну назву ст. 406 КК України: «Порушення

статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) за відсутності відносин підлеглості» з відповідними змінами в диспозиції статті.

Ключові слова: військовий злочин (кримінальне правопорушення), військовослужбовець, склад кримінального правопорушення, кримінальна відповідальність, кваліфікація, покарання.

SUMMARY

Yesaulenko P. M. Criminal liability for violation of the statutory rules of relations between military personnel in the absence of subordinate relations. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Thesis for the grant of degree of Doctor of Philosophy in 081 «Law». – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2025.

The dissertation proposes approaches to solving a scientific and applied task relevant to legal science, which consists in substantiating the theoretical foundations and developing a comprehensive scientific and legal characteristic of criminal liability for violating the statutory rules of the relationship between military personnel in the absence of subordination, qualification, and punishment for committing this socially dangerous act, as well as preparing *de lege ferenda* proposals to improve the current criminal legislation of Ukraine and the practice of its application.

In the first section of the dissertation, using the historical-legal aspect of the formation and development of liability for violating statutory rules of relations among servicemen in the absence of subordination, as well as the comparative-legal method, using the criminal legislation of Ukraine and certain foreign countries, it is emphasized that liability for violating statutory rules among servicemen has a long developmental history tracing back to the times of Kievan

Rus. In the further transformation of Ukraine's military-criminal legislation under various legal system influences, there was a gradual crystallization of norms aimed at regulating relations among servicemen and establishing criminal liability for their violation. During the period of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State, military legislation actively developed, including norms on liability for military offenses. During the Soviet period, there was further systematization and specification of norms regulating liability for violating statutory rules among servicemen in the absence of subordination. A comparative-legal analysis of Ukrainian and other countries' legislation shows different approaches to criminalizing violations of statutory rules among servicemen. Despite differences, there is a general trend towards strengthening the criminal-legal protection of military discipline and order.

The second section of the dissertation is devoted to the characteristics of the objective signs of the elements of Article 406 of the Criminal Code of Ukraine. Definitions of the generic and specific objects of this military criminal offense are formulated. It is proven that the use of categories like "value," "good," and "interest" to describe the object of a criminal offense is limited (narrow) and cannot fully characterize such a complex element as the object. It is substantiated that qualification under Article 406 of the Criminal Code of Ukraine is possible if three objective-subjective conditions are met: if physical or psychological violence against the victim is committed in connection with the performance of military duties by the victim; if the criminal offense is not connected with the victim's performance of military duties, but either the victim or the offender was performing these duties at the time of the offense; if the criminal offense is unrelated to military duties, but involved an overt display of disrespect towards the military collective.

It is proven that "weapon" should be understood exclusively as firearms or melee weapons standard for the respective military unit. The concept of weapon use as a method of committing the specified criminal offense has been improved to include the following cases: 1) use of a weapon for its intended purpose (firing

a gun, stabbing with a knife); 2) using a weapon in another way (hitting with a rifle butt); 3) the threat of immediate use of the weapon for its intended purpose. The analysis and conclusions include understanding what constitutes serious consequences of this criminal offense. Based on the analysis, legislative *de lege ferenda* proposals are suggested to amend part 1 of Article 406 of the current Criminal Code of Ukraine.

In the third section, the features of the subject and subjective side of the criminal offense specified in Article 406 of the Criminal Code of Ukraine are established. A system of personal characteristics is analyzed, and it is proven that the subject of the military criminal offense under Article 406 is a serviceman who is of equal rank and position as the victim and does not have the authority to give orders to the victim or demand compliance.

It is emphasized that the subjective side of part 1 of Article 406 of the Criminal Code of Ukraine is characterized by intentional guilt and only in the form of direct intent. In this case, the offender realizes that they are violating current Ukrainian law governing social relations in the field of military service, causing beatings or other violence, and understands that they are violating the rights to honor, dignity, and bodily integrity, thus recognizing the social danger and illegality of their actions. The use of a weapon can vary as either psychological pressure on the victim or for its intended purpose. In the first case, foresight is absent; in the second case, foresight depends on the type of weapon and the nature and direction of its use.

The foreseeability of socially dangerous consequences in the form of minor or moderate bodily harm or serious consequences, including serious bodily harm, leading to suicide, can vary: inevitability, real possibility, or abstract possibility. Foreseeing consequences in the form of the victim's death as a result of violence means the offender either foresaw the abstract possibility of such consequences or did not foresee them at all.

It is argued that the subject's motive is to show superiority over another serviceman. It is proven that the ultimate goal of the subject, who uses violence

in relations with another serviceman, is to subordinate the latter to their will, demonstrate the greatness of their personal status in the informal hierarchy of the military collective, and establish their superiority over the victim both physically and psychologically, forcing unquestioning obedience to their orders, including unlawful ones. The method of achieving the ultimate goal involves reaching an intermediate goal—causing harm to health, bodily integrity, honor, and dignity of the serviceman.

The fourth section focuses on problematic issues of qualification and sentencing under Article 406 of the Criminal Code of Ukraine. It is noted that during military service, servicemen are not only participants in military-service relations regulated by military law but also individuals. In relations involving the realization of property and non-property rights or personal freedoms, personal relationships may arise between servicemen, which in some cases may involve socially dangerous violations of these rights and freedoms, including violence. Such actions should be qualified as general criminal offenses.

It is argued that the absence of a duty to be legally part of Ukraine's military organization structure means that a person cannot be considered a subject of a military criminal offense. It is proven that if a civilian performs the objective side of Article 406 of the Criminal Code of Ukraine alongside a serviceman, there is no co-participation. Thus, the serviceman (special subject) is responsible under Article 406 of the Criminal Code, while the civilian (general subject) is liable under an article specified in Section II of the Special Part of the Criminal Code. When a military superior joins in performing identical acts with a subordinate in committing a criminal offense under Article 406, such actions by the serviceman should be qualified under the corresponding part of Article 406 depending on the consequences, without applying the aggravating circumstance "committed by a group of persons." The actions of the superior require qualification under the relevant part of Article 426-1 of the Criminal Code.

Based on the research and problematic issues of qualification and punishment, proposals are formulated to improve the current criminal legislation

of Ukraine. It is suggested *de lege ferenda* to add part 3 to Article 69 of the Criminal Code in the following wording: "in case of inability to apply the specific type of primary punishment established in the sanction of the article (section of the article) of the Special Part of this Code, the court may resort to another, milder type of primary punishment not specified in the sanction of the article (section of the article) of the Special Part of this Code for this criminal offense." Additionally, it is proposed to rename Article 406 of the Criminal Code to: "Violation of statutory rules of relations between servicemen (reservists and conscripts during training) in the absence of hierarchical subordination" with corresponding changes in the article's disposition.

Keywords: military offense (criminal offense), serviceman, elements of a criminal offense, criminal liability, qualification, punishment.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Єсауленко П. М. Вчинення іншого насильства як спосіб порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Наукові перспективи*. 2024. № 6 (48). С. 623–634. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6\(48\)-623-633](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6(48)-623-633).

2. Єсауленко П. М. Суб'єктивна сторона порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості. *Наукові перспективи*. 2024. № 7 (49). С. 1028–1040. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7\(49\)-1028-1039](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7(49)-1028-1039).

3. Єсауленко П. М. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості: порівняльно-правова характеристика за кримінальним законодавством України та певних зарубіжних країн. *Юридичний науковий*

електронний журнал. 2024. № 6. С. 292–294. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/72>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Єсауленко П. М. Порухення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності підлеглості: проблемні питання кваліфікації. *Актуальні проблеми протидії злочинності та корупції* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 лют. 2023 р.). С. 75–78. Харків :Юрайт, 2023. С. 75–78.

5. Єсауленко П. М. Вплив нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями на воєнну безпеку України. *Кримінально-правова охорона безпеки людини, нації, світу: фундаментальність, трансдисциплінарність і ноонауковість убезпечення* : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2024 р.). Харків : Право, 2024. С. 243–246.

6. Єсауленко П. М. Становлення та розвиток відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості у XI-XVI століттях. *Розвиток наук в умовах нової реальності проблеми та перспективи* : зб. наук. праць з матеріалами III Міжнар. наук. конф. (м. Ужгород, 4 жовт. 2024 р.). Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 96–98. <https://doi.org/10.62731/mcnd-04.10.2024>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ МІЖ НИМИ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ	14
1.1. Історико-правовий аспект становлення та розвитку відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості	14
1.2. Порівняльно-правова характеристика кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості за кримінальним законодавством України та окремих зарубіжних країн	33
Висновки до розділу 1	47
РОЗДІЛ 2. ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ МІЖ НИМИ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ	49
2.1. Об'єкт порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості	49
2.2. Об'єктивна сторона порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості	68
Висновки до розділу 2	89
РОЗДІЛ 3. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ МІЖ НИМИ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ	91
3.1. Суб'єкт порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості	91
3.2. Суб'єктивна сторона порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості	100

Висновки до розділу 3	119
-----------------------------	-----

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ МІЖ НИМИ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ	121
---	------------

4.1. Проблемні питання кваліфікації порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості	121
---	-----

4.2. Проблемні питання призначення покарання за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості	142
---	-----

Висновки до розділу 4	149
-----------------------------	-----

ВИСНОВКИ	152
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	159
---	------------

ДОДАТОК	185
----------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗСУ – Збройні Сили України

КВЮ Франції – Кодекс військової юстиції Франції

КК Грузії – Кримінальний кодекс Грузії

КК Естонської Республіки – Кримінальний кодекс Естонської Республіки

КК Латвійської Республіки – Кримінальний кодекс Латвійської Республіки

КК Литовської Республіки – Кримінальний кодекс Литовської Республіки

КК Республіки Вірменія – Кримінальний кодекс Республіки Вірменія

КК Республіки Казахстан – Кримінальний кодекс Республіки Казахстан

КК Республіки Молдова – Кримінальний кодекс Республіки Молдова

КК Республіки Польща – Кримінальний кодекс Чеської Республіки

КК України – Кримінальний кодекс України

КК УРСР – Кримінальний кодекс УРСР

КК ФРН – Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина

КК Чеської Республіки – Кримінальний кодекс

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На тлі воєнної агресії з боку РФ, яка почалась у 2014 р. і набрала непередбачених демократичними країнами всього світу масштабів з 24 лютого 2022 р., питання боєздатності військових підрозділів ЗСУ, а також структурних підрозділів Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України й інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, набули критичного значення для існування України як правової, демократичної держави, збереження її недоторканності та територіальної цінності, а також повернення тимчасово окупованих агресором територій. За даними Офісу Генерального Прокурора України, в період з січня 2014 р. по серпень 2024 р. зареєстровано значну кількість кримінальних проваджень, що відповідають ст. 406 КК України, а саме: 2014 р. – 41, 2015 р. – 80, 2016 р. – 84, 2017 р. – 59, 2018 р. – 59, 2019 р. – 70, 2020 р. – 69, 2021 р. – 80, 2022 р. – 151, 2023 р. – 137, січень – серпень 2024 р. – 37 кримінальних проваджень.

У науці кримінального права та кримінології проблеми кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення) на рівні тез виступів на наукових конференціях, наукових статей, посібників, підручників, коментарів до Кримінального кодексу України, дисертаційних досліджень, монографій досліджували такі вітчизняні науковці: Г. В. Андрусів, Г. М. Анісімов, В. П. Бодаєвський, П. П. Богуцький, В. В. Бондарєв, В. О. Бугаєв, В. К. Грищук, С. Ф. Денисов, С. І. Дячук, М. С. Журавльов, М. І. Карпенко, В. І. Касинюк, В. А. Клименко, А. Л. Кушнір, М. І. Мельник, А. Р. Мухамеджанова, В. О. Навроцький, О. В. Ободовський, М. І. Панов, Є. Б. Пузиревський, О. М. Сарнавський, М. М. Сенько, П. І. Ткаченко, М. С. Туркот, М. І. Хавронюк, С. О. Харитонов, О.

М. Храмцов, Г. І. Чангулі, В. М. Чередник та інші науковці. Проте в їхніх працях не повною мірою, на нашу думку, вирішено проблемні питання щодо елементів та ознак складу порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, кваліфікації та призначення за нього справедливого покарання. Водночас проведені нами дослідження дозволили заповнити ці прогалини й сформулювати пропозиції в якості *de lege ferenda* щодо внесення змін як до ст. 406 КК України, так і до деяких статей Загальної частини КК України, що дозволило стверджувати про актуальність пропонованої дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 05 жовтня 2021 р.) й узгоджується з планом наукових досліджень кафедри кримінально-правової політики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Теоретичні проблеми ефективності кримінального законодавства України та практики його застосування» (номер державної реєстрації 0111U000959).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є отримання нових результатів у формі наукових висновків стосовно обов'язкових елементів (об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони) складу військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, його кваліфікації та призначення покарання, виявлення проблемних аспектів нормотворчості та правозастосування у вказаній сфері, а також надання обґрунтованих пропозицій і рекомендацій для їх вирішення.

Для досягнення зазначеної мети були сформульовані такі *завдання* дослідження:

- висвітлити в історичній ретроспективі детермінанти виникнення,

становлення й розвитку кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості;

- здійснити порівняльно-правову характеристику кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості за кримінальним законодавством України та окремих зарубіжних країн;

- розкрити родовий, безпосередній основний та додаткові об'єкти порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості;

- в межах суспільних відносин, які характеризують об'єкт даного військового кримінального правопорушення, визначити механізм спричинення їм шкоди та охарактеризувати особу потерпілого;

- з'ясувати об'єктивні та суб'єктивні ознаки іншого насильства, яке вчиняє суб'єкт зазначеного військового кримінального правопорушення в процесі виконання ним об'єктивної сторони;

- визначити коло умов, які стосуються виконанням обов'язків військової служби, що слугують підставою для кваліфікації діяння, передбаченого ст. 406 КК України;

- розкрити випадки вчинення порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості у співучасті з начальником, підлеглим або цивільною особою;

- охарактеризувати випадки вчинення порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, які поєднані з виконанням потерпілим спеціальних видів військової служби;

- визначити критерії відмежування між вказаним військовим кримінальним правопорушенням та загально кримінальними правопорушеннями, а також розглянути випадки кваліфікації за сукупністю

кримінальних правопорушень;

– проаналізувати санкції ст. 406 КК України та звернути увагу на неможливість застосування деяких спеціальних видів основних покарань до військовозобов'язаних і резервістів під час проходження ними зборів, а також підготувати відповідні пропозиції з удосконалення деяких статей КК України щодо призначення покарання.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості під час проходження ними військової служби.

Предмет дослідження – кримінально-правова характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є сукупність як загальнонаукових, так і спеціальних методів наукового пізнання. Базовим став *діалектичний метод пізнання*, за допомогою якого з урахуванням принципів дедукції (від загального до окремого) та індукції (від окремого до загального) проаналізовано підставу притягнення до кримінальної відповідальності та призначення покарання за суспільно-небезпечне діяння, яке передбачене ст. 406 КК України.

Історико-правовий метод дав змогу розглянути в історичний ретроспективі детермінанти виникнення кримінально-правової заборони вчинення військових злочинів в цілому й зазначеного злочину (кримінального правопорушення) та відповідальності за його вчинення зокрема.

Системний та метод структурно-функціонального аналізу використано при вивченні й порівнянні норм чинного КК України та кримінального законодавства окремих іноземних держав в частині кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості. З цією ж метою був використаний *порівняльно-*

правовий (компаративний) метод наукового дослідження.

Формально-логічний (догматичний) метод став у нагоді при аналізі ст. 406 КК України в цілому та окремих її положень для тлумачення окремих категорій, понять і кримінально-правових термінів, що стало підґрунтям для розробки пропозицій удосконалення окремих положень чинного КК України.

Системно-структурний метод наукового аналізу дозволив дійти висновків щодо обов'язкових елементів та ознак складу розглянутого кримінального правопорушення в системі Загальної та Особливої частин КК України.

За допомогою *методу контент-аналізу* досліджено судову практику та матеріали досудових розслідувань за ст. 406 КК України.

Метод юридичної герменевтики було використано для тлумачення змісту законів та інших нормативно-правових актів за проблематикою дисертаційного дослідження.

Нормативно-правовим підґрунтям дисертаційної роботи стали Конституція України, положення кримінального законодавства України, нормативно-правові акти інших галузей права, підзаконні нормативно-правові акти, а також постанови Пленуму ВС України.

Емпіричну базу дослідження становлять дані з опублікованої судової практики та вироків, винесених за статтями 406, 426-1 та іншими статтями КК України, які внесені до Єдиного державного реєстру судових рішень.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних засад та розробці пропозицій щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, визначення прогалин і недоліків у диспозиціях та санкціях ст. 406 КК України, що в подальшому впливає на кваліфікацію цього військового кримінального правопорушення, відмежування його від схожих загально-кримінальних правопорушень або сукупності кримінальних правопорушень, а відтак і на

призначення законного, справедливого й гуманного покарання.

Основний зміст одержаних результатів, які становлять наукову новизну і виносяться на захист, конкретизується в такому:

уперше:

– обґрунтовано висновок про те, що під основним безпосереднім об'єктом цього правопорушення розуміються суспільні відносини у сфері військової честі та гідності військовослужбовця, додатковим об'єктом досліджуваного військового кримінального правопорушення виступає здоров'я (стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хворіб і фізичних вад) та тілесна недоторканність;

– з'ясовано, що кваліфікація за ст. 406 КК України можлива за наявності таких трьох умов об'єктивно-суб'єктивного характеру: якщо фізичне чи психічне насильство над потерпілим вчинено у зв'язку з виконанням ним обов'язків військової служби; якщо кримінальне правопорушення не пов'язане з виконанням потерпілим обов'язків військової служби, але в момент його вчинення або він, або винний перебували при виконанні цих обов'язків; якщо кримінальне правопорушення вчинено не у зв'язку і не при виконанні обов'язків військової служби, але було пов'язане з проявом явної неповаги до військового колективу;

– надано авторське визначення поняття тяжких наслідків як кваліфікуючої ознаки ст. 406 КК України, під якими слід розуміти підлив або зниження боєздатності військово підрозділу (військової частини), неспроможність потерпілих виконувати свої обов'язки несення прикордонної служби, бойового чергування, внутрішньої служби, зрив виконання бойового завдання;

удосконалено:

– поняття «використання зброї», під яким слід розуміти такі випадки: 1) використання зброї за цільовим призначенням (постріл з автомата, удар ножем); 2) використання зброї в іншій спосіб (удар

прикладом автомата); 3) загроза негайного використання зброї за цільовим призначенням;

– поняття родового об'єкта кримінальних правопорушень проти порядку несення військової служби, а саме: «суспільні відносини, що складаються і функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях) військової служби, яка є основою нормальної діяльності воєнної організації України, відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від кримінально-протиправних посягань»;

– поняття суб'єкта військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України є військовослужбовець, який є рівним за військовим званням та займаною посадою з потерпілим та який не має право віддавати накази потерпілому та вимагати їх виконання;

– поняття суспільно-небезпечних наслідків у вигляді легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, або тяжких наслідків, що охоплюють тяжкі тілесні ушкодження, доведення до самогубства може мати різноманітний характер – неминучість, реальна можливість, абстрактна можливість.

набули подальшого розвитку:

– аргументація, що під терміном «зброя» щодо складу цього кримінального правопорушення, слід розуміти виключно вогнепальну стрілецьку та холодну зброю, яка є штатною для відповідного військового підрозділу;

– доводи щодо визначення суб'єктивної сторони ч. 1 ст. 406 КК України, яка характеризується умисною формою вини у виді прямого умислу. При цьому винний усвідомлює, що він порушує чинне законодавство України, яке регулює суспільні відносини у сфері несення

військової служби, завдаючи побої чи вчиняючи інше насильство, а також порушує права людини на честь, гідність, тілесну недоторканність, і тим самим усвідомлює, що його дії є суспільно-небезпечними та протиправними;

– висновки, що застосування зброї має різноманітний характер як в якості психологічно тиску на потерпілого, так і за її призначенням. У першому випадку передбачення відсутнє, у другому воно залежить від виду зброї, характеру та спрямованості її застосування;

– наукові позиції, що, порушуючи статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, суб'єкт завжди діє з прямим умислом і тому вольовий момент при формальній конструкції складу кримінального правопорушення характеризується бажанням вчинити суспільно-небезпечне діяння, а при матеріальній конструкції складу кримінального правопорушення можлива як умисна, так і змішана форми вини;

– аргументація, що мотивом суб'єкта є бажання показати перевагу над іншим військовослужбовцем;

– доводи, що порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості може одночасно утворювати склад кримінального правопорушення проти порядку несення спеціальних видів військової служби якщо: а) має місце порушення такого порядку та б) настали тяжкі наслідки (які є обов'язковою ознакою вказаних складів військових кримінальних правопорушень) попередження (ненастання) яких є завданням спеціальних видів військової служби. При цьому діяння одночасно посягає на два різних основних безпосередніх об'єктів, що й свідчить про наявність ідеальної сукупності;

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали та висновки дисертації можуть бути використані:

– у науково-дослідній діяльності – для сумлінного дослідження проблем кримінальної відповідальності як за військові кримінальні

правопорушення в цілому, так і щодо конкретного складу – ст. 406 КК України;

– у правотворчій діяльності – для подальшого вдосконалення положень Загальної та Особливої частин чинного КК України;

– у правозастосуванні – для можливості працівниками правоохоронних органів та суду правильно кваліфікувати вказані суспільно-небезпечні діяння

– у навчально-освітньому процесі – при викладанні курсу кримінального права України, спецкурсів, а також підготовці підручників, навчальних та навчально-методичних посібників, науково-практичних коментарів.

Апробація результатів дисертації. Роботу виконано на кафедрі кримінально-правової політики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, а також обговорену й рекомендовано до захисту на розширеному засіданні кафедри. Напрацьовані в ході дослідження основні положення, висновки та пропозиції доповідались автором й були оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: «Актуальні проблеми протидії злочинності та корупції (м. Харків, 17 лютого 2023 р.); «Кримінально-правова охорона безпеки людини, нації, світу; фундаментальність, трансдисциплінарність і ноонауковість убезпечення» (м. Харків, 17 травня 2024 р.); «Розвиток наук в умовах нової реальності: проблеми та перспективи» (м. Ужгород, 4 жовтня 2024 р.)

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 186 сторінок, із них основний текст викладено на 158 сторінках, список використаних джерел (269 найменувань) – на 26 сторінках, 2 таблиці – на чотирьох сторінках, а також додаток – на двох сторінках.

РОЗДІЛ 1

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ МІЖ НИМИ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ

1.1. Історико-правовий аспект становлення та розвитку відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості

Комплексну науково-правову характеристику кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості слід розпочати саме з проведення історико-правового аналізу процесу зародження, розвитку та подальшої еволюції відповідальності за вчинення цього діяння. Це дозволить більш повно й об'єктивно дослідити та встановити особливості й зміст кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України [1]. Основу українського війська складали князівські дружини та народне ополчення. Зброю і коней ополченню надавав князь, який і стояв на чолі війська. Військова підготовка молоді здійснювалась при монастирях і князівських дворах.

Першим періодом становлення та розвитку Української державності вважаються часи княжої доби. Військова організація Київської Русі ґрунтувалася на чіткій дворівневій структурі, до якої входили княжа дружина та народне ополчення. Княжа дружина була ядром війська, доступ до неї мали лише представники вищої верстви суспільства – бояри, які проходили військову підготовку та мали відповідне озброєння. Головним їх обов'язком була вірність князеві. Бояри зобов'язані були з'являтися на будь-який його заклик як на війну, так і в інших потребах, допомагати йому в усіх починаннях та зберігати вірність у разі небезпеки.

Другою формацією давнього українського війська було загальне народне ополчення («вої»), які спочатку не мали жодної постійної організації. У разі ворожого нападу кожен, хто був здатний тримати зброю, долучався до захисту та бойових дій. Зброю і коней ополченню надавав князь, який і стояв на чолі війська. Військова підготовка молоді проводилася при монастирях і князівських дворах. Ця форма місцевої самооборони існувала протягом тривалого часу. Проте вже перші київські князі почали вживати заходи з організації виступів народного ополчення, до складу якого входили як міські жителі, так і селяни-хлібороби [2, с. 13–21].

Найфундаментальнішим джерелом і пам'яткою права того часу був збірник норм «Руська Правда», який відображав, у тому числі, певний рівень існуючих військових відносин Київської Русі [3]. Науковцями неодноразово досліджувались окремі правові норми цього документа, які передбачали відповідальність за посягання проти військового правопорядку в сучасному його розумінні. Так, М. І. Карпенко проаналізував статті 24 та 30 Просторової (Розширеної) редакції Руської Правди й дійшов висновку, що «ці склади злочинів відносяться саме до порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості» [4, с. 17].

Навряд чи таку позицію можна назвати обґрунтованою [5, с. 96–98]. Наприклад, відповідно до зазначених статей, «якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду», «якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривня кун» та «коли будь-хто вдарить мечем (але не вб'є), платить 3 гривні продажі, а потерпілому – гривню» [3, с. 63].

Дійсно, ми погоджуємось із дослідником відносно того, що цими нормами визначалась кримінальна відповідальність за погрозу мечем і за удар, завданий мечем, проте не вбачаємо підстав вважати, що вони застосовувалися щодо, наприклад, дружинників, воїнів (за відсутності між ними відносин старшинства), які, відповідно до аналізованого

кримінального правопорушення, виступали б суб'єктами його вчинення. Адже детальне дослідження різних редакцій Руської Правди дозволяє звернути увагу на те, що в тексті цього документа князівський дружинник згадувався саме як «мечник», «гридин» та ін.

Підтвердження цієї позиції знаходимо й в науковій публікації Т. Б. Ніколаєнко, присвяченій кримінальній відповідальності княжої дружини за Руської Правдою. Зокрема, дослідниця наголошує, що представники феодальної знаті, князівські дружинники та особи, наближені до князя, мали підвищений рівень захисту. Їхнє життя оберігалось статтями 19–22 Короткої редакції та статтями 1, 3, 11–14 Просторової редакції. Ця тенденція простежується вже з перших статей збірника норм. Наприклад, у ст. 1 Короткої редакції наводиться перелік осіб, які підлягають особливому захисту: «гридин» (молодший князівський дружинник), «ябедник» (князівський прикащик, тіун), «мечник» (князівський дружинник). Аналогічно ст. 1 Просторової редакції надає захист подібному колу осіб: «княж муж или тиун княжа, любо тивун бояреск, любо мечник» [6, с. 175].

Відтак, можна констатувати, що в збірник законів Київської Русі містить норми, які частково спрямовані на захист військового правопорядку, проте в них відсутні будь-які свідчення щодо відповідальності саме за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості.

Дослідження еволюції військово-кримінального законодавства України після розпаду Київської Русі неможна без урахування впливу інших держав, які так чи інакше володіли українськими землями протягом багатьох століть. Цей вплив чітко виражений у правових актах Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Московського князівства та Російської імперії.

Так, у Великому князівстві Литовському впродовж тривалого часу не існувало єдиного комплексного законодавчого акта, який би визначав порядок проходження військової служби, права та обов'язки

військовослужбовців, а також кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в цій сфері. Це призводило до неоднозначного трактування норм, суперечливої практики їх застосування й загалом негативно впливало на ефективність функціонування військової системи. Але в XVI ст. ці проблеми були вирішені завдяки проведенню трьох кодифікацій. Їх результатом стали Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 pp.), які, об'єднавши й систематизувавши раніше розрізнені правові акти, створили чітку правову основу для військової служби. У цих документах, у Розділі II під назвою «Про оборону земську» в усіх трьох редакціях, було передбачено відповідальність за: злочини проти порядку несення служби на полі бою; військові службові злочини; злочини проти порядку проходження військової служби; неналежне виконання військового обов'язку; завдання шкоди цивільному населенню; ухилення від військової служби [7, с. 37–39].

Особливий інтерес в межах нашого дослідження становить Артикул 23 Розділу II Статуту 1566 р., де, зокрема, наголошувалось: «якщо хтось, перебуваючи на нашій службі, умисно або через суперечку напав на іншого або на табір силоміць, вбив або поранив когось, і це було доведено, такий втрачає життя. Якщо ж він не поранив, але з умислом свавілля напав і вдарив, або навіть якщо не вдарив, гетьман має карати такого відповідно до свого розсуду» [3, с. 56]. Інакше кажучи, законодавець встановив відповідальність за вчинення «насильства або військового нападу в обозі», яке, на нашу думку, за певними ознаками співвідноситься із складом досліджуваного кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України [1].

Наприклад, у тексті Артикула 23 чітко вказується, що діяння вчиняється особою, яка «перебуває на нашій службі», тобто під час виконання військовослужбовцями своїх обов'язків. Виходячи зі змісту цього положення, ми не можемо достовірно визначити відносини підлеглості між особою, яка здійснює напад, та потерпілим/потерпілими,

але припускаємо, що цією нормою охоплюються в тому числі випадки завдання насильства одним військовослужбовцем іншому за відсутності між ними відносин підлеглості. Не менш важливим є й те, що згідно з аналізованою нормою Статуту, особа підлягає покаранню саме за умисне вчинення зазначеного діяння. Таким чином, бачимо, що порівнювані склади кримінальних правопорушень збігаються за суб'єктом, суб'єктивною стороною та певними ознаками об'єктивної сторони.

У другій половині XVI ст. в Україні, під впливом низки соціальних та економічних чинників, утворилася Запорізька Січ. Козацьке військо, яке особливо активно функціонувало та відстоювало інтереси Української державності в XVI–XVII століттях, стало одним із найвидатніших зразків вітчизняної армії. Цей період супроводжувався формуванням своєрідного «козацького права» – сукупності правових звичаїв, більшість з яких склалася в Запорізькій Січі. Дослідники, зокрема І. Крип'якевич, Б. Гнатович та Б. Стефанів, аргументовано доводять, що публічне право за своєю суттю та призначенням нагадувало військовий статут, який регулював найважливіші суспільні відносини в запорізькій громаді, такі як військово-адміністративний устрій, порядок виборів та функціонування органів влади та управління, військові справи, а також встановлював відповідальність за злочини та проступки [2, с. 431–432].

Найтяжчими правопорушеннями в козацькому війську вважалися дезертирство, поразка у бою, невиконання службових обов'язків та вживання алкогольних напоїв під час походів. За такі дії, як правило, застосовувалася смертна кара [8, с. 126–127]. Більше того, М. І. Карпенко доповнює цей список наступними посяганнями [4, с. 87]: вбивство козаком іншого козака; побої, нанесені козаком козаку в тверезому або нетверезому стані; образа козацтва військовими старшинами, посягання на січове майно, а також злочинні діяння між козаками за відсутності між ними відносин підлеглості тощо. Жорсткість законів Запорізької Січі була зумовлена специфікою життя козаків. Постійні бойові дії вимагали суворих норм

регулювання поведінки воїнів, щоб гарантувати порядок і боєздатність війська [4, с. 19].

У часи існування Московської держави з метою її зовнішньої охорони були утворені перші постійні «стрілецькі» війська, що зумовило прийняття певних військово-кримінальних правових актів. Одним із них є «Соборне Уложення» 1649 р., яке, порівняно з попередніми актами, містило більш регламентовані норми військових кримінальних правопорушень, що вчинялися «ратними людьми» (військовослужбовцями), та запроваджувало їх більш чітку систематизацію у відповідному Розділі VII «Про службу всіх ратних людей».

Так, до першої групи відносилися посягання проти держави, зокрема, здача міст, перехід на бік ворога, розголошення ворогу інформації про армію тощо; до другої групи – правопорушення, що стосуються ухилення від військової служби (втеча з ратного поля або втеча зі служби). Наступною групою кримінальних правопорушень охоплювалися діяння проти мирного населення – тілесні ушкодження, знущання, образи, зґвалтування, вбивство та ін. І, нарешті, до останньої групи належали майнові кримінальні правопорушення (крадіжка, розбій, спустошення дворів й городів тощо) [9, с. 28].

Цікаво, що в Розділі XXIII цього документа «Про стрільців», який містив три статті, остання стаття встановлювала обов'язок стрільця сплатити грошову компенсацію за образу честі побратимів і їхніх дружин відповідно до судового рішення. У разі ж відсутності такої можливості, стрілець мав право звернутися з проханням про заміну такого покарання, у зв'язку з чим «за такою заявою йому слід призначити, наприклад, побиття кнутом, щоб це слугувало уроком для нього та інших, щоб не ображали своїх побратимів і їхніх дружин» [10, с. 293] (Тут і далі переклад наш. – П. Є.).

Отже, зазначена стаття забороняла військовослужбовцям у сучасному їх розумінні під страхом покарання вчиняти дії, що принижували б честь і гідність інших військовослужбовців та їх дружин. Норм, що встановлювали

б відповідальність за завдання побоїв, іншого насильства, одним військовим щодо іншого за відсутності між ними відносин підлеглості, нами виявлено не було.

На нашу думку, при здійсненні аналізу історичного розвитку військово-кримінального законодавства загалом та становлення відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості зокрема особливу увагу слід приділити «Артикулу військовому» 1715 р. Багато учених-криміналістів підкреслюють, що ця пам'ятка військово-кримінального права має особливе значення у сфері організаційного, управлінського, правового регулювання військової дисципліни.

Артикул значно розширив перелік злочинних діянь та поділив усі злочини на дві категорії – загальні та військові, які, у свою чергу, утворювали самостійну систему, що охоплювала [11, с. 143–144]:

- 1) військові зрадницькі злочини;
- 2) злочини, пов'язані з ухиленням від військової служби;
- 3) злочини проти порядку підлеглості, військової честі та інших обов'язків військової служби;
- 4) злочини проти військового майна;
- 5) злочини, пов'язані зі зловживаннями по службі;
- 6) злочини начальників проти своїх підлеглих;
- 7) злочини проти місцевих жителів.

У межах нашого дослідження слід зазначити, що «Артикул військовий» 1715 р. чітко окреслив систему правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості та відповідальність за їх порушення. Ця система норм кримінального закону того часу ґрунтувалась на диференціації за суб'єктом злочину (офіцери і рядові) та за об'єктом посягання. У даному контексті важливим розділом «Артикулу військового» є насамперед Глава XVII «Про заколот, бунт і бійку». Так, Артикулом 139 встановлено заборону на виклики, бійки та

поєдинки й передбачено покарання по відношенню до військового, незалежно від рангу, у виді страти за виклик іншого на поєдинок на пістолетах або шпагах [12, с. 341].

Відповідно до Артикулу 141 бійки без виклику під час гулянь, навіть без завдання шкоди здоров'ю потерпілого, караються різними тілесними покараннями залежно від звання особи (рядовий або офіцер). Іншими положеннями норм цієї Глави передбачено кримінальну відповідальність також за вчинення «поранення ножем» (Артикул 143), збройного замаху на іншого з наміром завдати йому шкоди (Артикул 144), нанесення удару за допомогою частини тіла (Артикул 145) або іншого предмета, наприклад, тростини (Артикул 146) [12, с. 353].

У наступних розділах фрагментарно знаходимо норми, які опосередковано висвітлюють досліджувану проблему. Зокрема, в Артикулі 151, який належить до Глави XVIII «Про образливі листи та лайливі слова», міститься норма, спрямована на захист честі та гідності офіцерів, адже вона визначає покарання за публічну образу одного офіцера стосовно іншого. Разом з тим окремо охороняється життя особи із таким званням та встановлюється кримінальна відповідальність за умисне завдання їй смерті (Артикул 163 Глави XIX «Про вбивство») [12, с. 358].

Як бачимо, у кримінальному законодавстві цього історичного періоду здійснено криміналізацію тих діянь, певні ознаки яких відповідають тим чи іншим ознакам складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України [1]. Насамперед це стосується об'єктивної сторони, адже у цьому документі передбачається відповідальність одних військових щодо інших за проведення поєдинків, вчинення бійок, сварок, застосування певних видів зброї, нанесення ударів тощо. Це вказує на те, що «Артикул військовий» має важливе значення для становлення, розвитку, формування витоків відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості.

Наступною визначною пам'яткою українського законодавства, яка

заслуговує на увагу, є «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. [13]. «Права» увібрали в себе норми Литовських статутів та інших джерел права, а також врахували положення судової практики Запорізької Січі. Глава V цього важливого документа містить норми, що безпосередньо стосуються питань відповідальності за різні за своєю природою військові злочини. Зокрема, в п. 1 Артикула 15 зазначено: «Якщо хтось на військовій службі, в обозі або в поході навмисно нападе на іншого із злочинним наміром і заб'є або поранить його так, що це призведе до смерті, то такого карати смертю; якщо ж хтось поранить іншого легко, або не завдасть поранень, але навмисно нападе на нього, самовільно вдарить, або обізве ганебними словами, то такого судити й карати відповідно до тяжкості його злочину» [13, с. 74].

Як слушно наголошує А. Л. Кушнір, вказана норма чітко демонструє існування кримінально-правової заборони щодо дій, які спричинили тяжкі наслідки (зокрема, смерть потерпілого), погрози вбивством, заподіяння тілесних ушкоджень, побойів, тобто порушення правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості [14, с. 450]. Водночас п. 2 Артикула 15 встановлено покарання по відношенню до військових під час походів у виді арешту, тілесних покарань, а в певних випадках, залежно від обставин справи, – і смертної кари за учинення сварок, бійок та лайок [13, с. 74].

Початок XIX ст. ознаменувався появою «Польового кримінального уложення», який був виданий напередодні війни 1812 р. та який обмежував дію Артикулу щодо злочинів, вчинених у воєнний час, враховуючи специфіку таких умов. У 1839 р. на основі Артикула військового, Польового кримінального уложення та Зведення законів (1832) було опубліковано кодифікований нормативний акт військово-кримінального права – Військово-кримінальний статут, який чітко окреслював поняття злочину, вини (умислу чи необережності), замаху та закінченого діяння, а також систему покарань. Він поділявся на дві частини: у першій були викладені

військово-кримінальні закони, у другій – військово-судові. У 1845 р. було видано «Уложення про кримінальні та виправні покарання», в якому, порівняно з «Військово-кримінальним статутом», виявилися суттєві розбіжності в питаннях злочинності та караності, що зумовило потребу в реформуванні військово-кримінального законодавства. 1869 р. став кульмінацією реформи, результатом якої став «Військовий статут про покарання». Цей правовий акт, включений до книги 22 «Зводу військових постанов», замінив «Військово-кримінальний статут» 1839 р. та був чиним до 1913 р. [15, с. 205].

Військовий статут про покарання 1869 р. мав чітку й логічну структуру, що відображала його системний підхід до військово-кримінального права. Він складався з п'яти розділів, кожен з яких охороняв ті чи інші суспільні відносини: 1) «Про злочини, проступки та покарання взагалі»; 2) «Про військові та інші злочини та проступки по службі військовій»; 3) «Про порушення обов'язків військової служби в окремих районах, і про злочини і проступки, вчинені в місцевостях, де оголошено військовий стан»; 4) «Про злочини та проступки, загальних військовослужбовців з особами цивільних чинів, незалежно від служби»; 5) «Про покарання утримуваних в дисциплінарних батальйонах або ротах» [16, с. 88].

До військово-кримінальних правопорушень у сучасному їх розумінні відносилися злочини, передбачені саме другим розділом, який складався із 13 глав, зокрема: 1) Про порушення військового чиношанування й підлеглості; 2) Про образу й насильницькі дії проти караулу й посадових осіб військового звання; 3) Про ухилення від служби; 4) Про втечу, самовільне відлучення чи неявку в строк на службу; 5) Про перевищення влади й протизаконну бездіяльність; 6) Про порушення обов'язків служби в караулі й під час чергування; 7) Про протизаконне відчуження і псування нижніми чинами казенної зброї чи майна; 8) Про порушення військовослужбовцем порядку, встановленого у відправленні посад та

справ; 9) Про слабкий нагляд за підлеглими і зловживання владою в зносінах начальника з підлеглим; 10) Про порушення військового благочиння й огороджувальних це постанов; 11) Про протизаконні вчинки посадових осіб за деякими особливими родами служби; 12) Про злочини і проступки по керуванню майном, яке ввірено по службі та по його зберіганню; 13) Про злочини і проступки загальних військовослужбовців з чинами цивільного відомства.

У межах нашого дослідження особливий інтерес становлять норми, викладені у Главі II Військового статуту про покарання 1869 р. Приміром, статтями 113–120 встановлюється кримінальна відповідальність за образу часового та військового караулу, а також за насильницькі дії щодо них, а статтями 121–123 – за образу службових осіб військового звання. Як справедливо зазначають науковці, цими положеннями охороняються суспільні відносини щодо забезпечення статутних взаємовідносин [14, с. 453].

Проте, для більш повного розуміння контексту, суттєве значення мають правила, закріплені ст. 115 цього Статуту. Так, вона визначає, що дія попередніх статей 113 та 114 (образа часового або військового караулу словом чи непристойною дією; образа часового або військового караулу шляхом нанесення удару без використання зброї) не поширюється на ті випадки, коли образа чину караулу, за винятком часового, нанесена начальником над караулами або коли один з чинів караулу образить іншого. У п. 3 Роз'яснення до цієї статті закріплено, що образа одного нижнього чину караулу іншим нижнім чином не вважається особистою образою, переслідуваною в порядку приватного обвинувачення, а лише обкладається покараннями, визначеними за ці образи, з підвищенням на одну або дві ступені. Тому справи про такі образи починаються без скарги потерпілого і не підлягають примирливому розгляду [16, с. 88].

Таким чином, на нашу думку, проаналізовані положення не розкривають проблему кримінальної відповідальності за порушення

статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Проте ст. 274 Розділу IV «Про злочини та проступки, загальних військовослужбовців з особами цивільних чинів, незалежно від служби» окремо регулює питання відповідальності між військовослужбовцями за образи у випадках, не передбачених Главою I Розділу II [16]. У такому разі грошовий штраф не призначається, а винні піддаються покаранню на основі загальних кримінальних законів, а саме «Уложення про кримінальні та виправні покарання» 1845 р. Інакше кажучи, Статут не охоплював усі аспекти кримінальної відповідальності військовослужбовців. Його діяльність обмежувалася лише певними категоріями злочинів, вчинених військовими.

Перш ніж перейти до вивчення розвитку військово-кримінального законодавства за часів радянської влади, необхідно окремо зупинитися на періоді 1917–1922 рр., який пов'язаний зі становленням та діяльністю Української Народної Республіки, Української держави – гетьмана П. Скоропадського та Західноукраїнської Народної Республіки.

Наприклад, О. А. Чуваков класифікує законодавство того часу на сучасній території України таким чином:

- 1) закони, що стосуються створення судів і правоохоронних органів, а також визначення їхніх функцій, прав та обов'язків;
- 2) кримінальні закони, що передбачають боротьбу з найбільш небезпечними посяганнями проти «революційних здобутків» і встановлюють покарання за них;
- 3) закони, декрети та постанови Тимчасового уряду, Центральної Ради та інших органів, які містять норми кримінального права у сфері державного, господарського і культурного будівництва [17, с. 6].

Серед систематизованих актів військового законодавства Української Народної Республіки за часів Центральної Ради варто відзначити декілька підзаконних урядових актів. Це, зокрема, Статут «Вільного Козацтва України» від 13.11.1917 р., який регулював діяльність добровільних

воєнізованих формувань народної самооборони, та Статут Української Народної Армії від 12.12.1917 р. Крім того, наказом Міністерства військових справ від 28.01.1918 р. № 21 був введений Статут Осібної Армії УНР, що регламентував виборність командного складу та принципи військового правозастосування, враховуючи сумління і закони російського військового права, які не суперечили УНР та Революції [18, с. 34].

Військове законодавство УНР доби Директорії включає різні нормативні акти військово-адміністративного управління. До них належать: Дисциплінарний статут Армії УНР, затверджений 21.01.1919 р., що впорядковував механізм дисциплінарних стягнень, включаючи догани та переведення у штрафники. Скорочений Дисциплінарний статут від 24.05.1919 р., що складався з 12 пунктів, передбачав покарання каторгою до 12 років та смертною карою за військові злочини. Крім того, було введено Муштровий статут для піхоти від 23.06.1919 р., Статут залогової служби від 10.07.1919 р., Тимчасовий Статут внутрішньої служби від 30.07.1919 р., Військовий карний статут від 07.07.1919 р., більшість з яких базувалися на відповідних російських військових статутах [18, с. 35].

Наприклад, Військовий карний статут складався з п'яти розділів [19]:

- Про злочини, провини та про кари взагалі;
- Про військові та інші злочини і провини на військовій службі;
- Про особливі порушення обов'язків служби в районах, підлеглих головному командувачу та у місцевостях на воєнному стані;
- Про злочини та провини, загальні для військових та цивільних осіб;
- Про покарання осіб у дисциплінарних частинах.

Загалом положення цього акта були запозичені з проаналізованого вище Військового статуту про покарання 1869 р.

Наступним кроком у криміналізації військових правопорушень стало прийняття 23.08.1922 р. Кримінального кодексу УРСР 23.08.1922 р. (дали – КК УРСР), в якому військові злочини були виділені в окремий розділ, що містив 15 статей. Так, відповідно до ст. 200 КК УРСР, військовим злочином

вважалися дії військовослужбовців Червоної армії і Червоного флоту, спрямовані проти встановленого законом порядку несення військової служби та виконання збройними силами їхнього призначення. Ці дії мали бути такими, що за своїм характером і значенням не могли бути вчинені цивільними особами, які не перебували на військовій чи морській службі [20, с. 49]. Іншими статтями Глави VII передбачалася кримінальна відповідальність за вчинення наступних діянь: образа підлеглим свого начальника; невиконання наказу; опір виконанню наказу; дезертирство; самовільна відлучка; ухилення від несення військової служби; марнотратство; порушення статутних правил караульної служби; перевищення начальником своєї влади; самовільне відступлення начальника від даної йому диспозиції; самовільне залишення поля бою; зношення військовослужбовця з ворогом; військовий шпіонаж; мародерство [15, с. 206]. Складу діяння, який є предметом нашого дослідження, в цьому кодифікаційному акті не виявлено.

У жовтні 1924 р. приймається Положення про військові злочини, яке дублювало визначення військового злочину з певними уточненнями стосовно його суб'єктів. У ст. 4 Положення відтворено і склад злочину, який містився у ст. 201 КК УРСР (образу військовослужбовцем свого начальника). Для наявності складу як суб'єкт так і потерпілий повинні були перебувати на військовій службі. При цьому потерпілий мав виконувати свої службові обов'язки в момент вчинення злочину. Однак, як зазначається в науковій літературі, дана стаття не охоплювала всі можливі випадки образи військовослужбовцями один одного. Зокрема, не вважалися злочинними дії, вчинені щодо військовослужбовця, який займав рівне по службі положення і не був начальником першого [4, с. 32].

Вказане Положення було покладено в основу Глави IX КК УРСР, прийнятого у червні 1927 р. У липні того ж року було затверджено нове Положення про військові злочини, яким було уточнено окремі склади військових злочинів й одночасно доповнено їх перелік.

Особливий науковий інтерес в межах нашого дослідження становить норма, визначена ст. 6 Положення про військові злочини 1927 р., згідно з якою: «а) образа у випадку, коли кривдник і ображений належать до осіб, зазначених у статті 1, але не перебувають у відносинах підпорядкування чи старшинства, і коли принаймні один з них знаходився при виконанні обов'язків військової служби, передбачає позбавлення волі без строгої ізоляції на строк до 1 року; б) те ж саме діяння, за наявності пом'якшуючих обставин, передбачає застосування правил дисциплінарного уставу Робітническо-Селянської Червоної Армії» [21].

Цей злочин, що посягав на військову честь і ввічливість, полягав, насамперед, у порушенні встановлених правил спілкування між військовослужбовцями, зневажливому ставленні до особистості одного військовослужбовця стосовно іншого. Тобто, вчиняючи таке діяння, особа нехтувала нормами поведінки, що окреслювали взаємовідносини між військовослужбовцями.

Положення 1927 р. неодноразово змінювалось і доповнювалось, але проіснувало до 1958 р. у зв'язку з прийняттям Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» від 25.12.1958 р. [22], який згодом був відтворений у кримінальних кодексах союзних республік, включаючи КК України 1960 р. У порівнянні з попередніми джерелами військово-кримінального права, статті цього Закону мали заголовки, що значно спрощувало їх розуміння. Поняття «суб'єкт військових злочинів» було переформульовано, зокрема, ними визнавалися військовослужбовці, які перебували на дійсній військовій службі, військовозобов'язані під час навчальних зборів, особи зі складу органів державної безпеки різних рангів та особи, щодо яких була спеціальна позначка у законодавстві СРСР. Однак норми цього Закону мали загальний та неточний характер і могли часто змінюватись.

Закон складався з 33 статей, якими було визначено систему військових злочинів, структуровану за об'єктом посягання. Так, статтями 2–7

передбачалася кримінальна відповідальність за порушення порядку підлеглості та дотримання військової честі [9, с. 36–37]:

- 1) непокора (ст. 2);
- 2) невиконання наказу (ст. 3);
- 3) опір начальнику або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 4);
- 4) погроза начальнику (ст. 5);
- 5) насильницькі дії по відношенню до начальника (ст. 6);
- 6) образа підлеглим начальника і начальником підлеглого (ст. 7).

Виходячи з цього, необхідно звернути увагу на те, що система кримінальних правопорушень проти статутного порядку військових взаємовідносин зазнала суттєвого вдосконалення. Правову охорону статутного підпорядкування було посилено введенням двох нових складів злочинів: насильницькі дії щодо начальника (ст. 6) та погроза начальнику (ст. 5) [22; 23, с. 88–95].

До злочинів підлеглих щодо начальників, крім вищезазначених, було віднесено опір начальнику або примушування його до порушення службових обов'язків (статті 4–7 Закону) [22]. Насильницькі дії начальників щодо підлеглих могли кваліфікуватися як: образа підлеглого шляхом насильства (ст. 7); опір іншій особі, яка виконує покладені на неї обов'язки по військовій службі, або примушування її до порушення цих обов'язків (ст. 4). Такі порушення статутного порядку взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, як опір або примушування, охоплювалися ст. 4, а образи насильницькими діями кваліфікувалися за ст. 8 Закону [22].

На нашу думку, слід окремо зупинитися на аналізі складу злочину, передбаченого саме цією статтею, згідно з якою «образа насильницькою дією одним військовослужбовцем іншого, якщо вони не перебувають між собою у відносинах підлеглості або старшинства і якщо хоча б один із них знаходиться при виконанні обов'язків по військовій службі, карається

позбавленням волі на строк від трьох місяців до одного року». Як бачимо, з неї було виключено відповідальність військовослужбовців за словесні образи або ненасильницькі дії за відсутності між винним і потерпілим відносин підлеглості та старшинства.

Досліджуючи склад цього злочину, слід окремо охарактеризувати його певні ознаки та складові. Так, ми погоджуємось у цій частині з думкою М. І. Карпенка, що його об'єктом є суспільні відносини, пов'язані з порядком дотримання військової честі, тобто, взаємовідносини між військовослужбовцями під час виконання ними обов'язків на військовій службі. Порухення принципів військової етики (взаємна повага та ввічливість між військовослужбовцями, що слугували основою для недоторканості честі та гідності кожного військового) негативно впливало на психічний стан військовослужбовців, що могло призвести до зниження їх боєздатності, створюючи нездорову атмосферу, що ускладнювало або й унеможлиблювало діяльність командира (начальника) з управління військами. У контексті ст. 8 Закону [22] важливо розуміти, що йдеться не про будь-яке насильство, а про його специфічний вид. Насильство має розглядатися в контексті мотивів, цілей та психічного ставлення винного до вчиненого, воно має бути спрямовано на приниження честі та гідності потерпілого, виражаючись у непристойній формі. Зазвичай, під ознаки цього складу злочину підпадали дії із застосуванням фізичного насильства у виді побоїв або легких тілесних ушкоджень без розладу здоров'я, а наприклад, зв'язування або запобігання рухам потерпілого не утворювали об'єктивну сторону складу злочину [4, с. 39–40]. Тому, якщо військовослужбовець завдає шкоду здоров'ю іншому військовослужбовцю за відсутності між ними відносин підлеглості, що виходить за межі насильства, властивого образі, то такі дії могли кваліфікуватися за нормами загальнокримінального законодавства як злочин проти особи.

У науці кримінального права дослідниками справедливо зазначалося, що така кваліфікація не відображає того факту, що зазначені злочини

завдають шкоди порядку несення військової служби й повинні бути передбачені в законі про кримінальну відповідальність за військові злочини. Крім того, не було вирішено питання про кваліфікацію образи насильницькою дією, вчиненої у зв'язку, але не при безпосередньому виконанні обов'язків по військовій службі.

Указ Президії Верховної Ради від 15.12.1983 р. вніс суттєві зміни та доповнення до норм воєнно-кримінального законодавства. Це дозволило більш точно визначити коло злочинів проти статутного порядку військових взаємовідносин, їх місце у загальній системі військових злочинів, повніше розкрити їх специфічні ознаки та класифікувати. У законодавчій базі про кримінальну відповідальність за військові злочини з'явилася раніше невідома за своїм змістом ст. 8 у новій редакції, названа «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями при відсутності між ними відносин підлеглості».

Таким чином, доповнення Закону новою ст. 8 та суттєва зміна редакцій інших статей дозволяють кваліфікувати як військові злочини різні насильницькі дії підлеглих стосовно командирів, начальників над підлеглими, а також стосовно військовослужбовців, з якими винні не перебувають у відносинах підлеглості. У результаті ж утворилася більш-менш струнка система норм кримінального права, що передбачала відповідальність за порушення статутного порядку взаємовідносин між усіма категоріями військовослужбовців.

Нижче наведено порівняльну таблицю норм ст. 238 КК УРСР 1960 р. (із змінами, внесеними згідно з Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 12.01.1983 р. № 4571-X; у редакції Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 29.02.1984 р. № 6591-X) та ст. 406 КК України 2001 р. (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Порівняльний аналіз норм ст. 238 КК УРСР 1960 р.

та ст. 406 КК України 2001 р.

<i>КК УРСР</i>	<i>КК України</i>	<i>Коментар</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Стаття 238. Порухення статутних правил взаємовідносин між військово-службовцями при відсутності між ними відносин підлеглості	Стаття 406. Порухення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості	Назву майже повністю продубльовано, є незначні відмінності, які не впливають на зміст
а) Порухення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями при відсутності між ними відносин підлеглості, яке виразилося в нанесенні побоїв чи іншому насильстві,	1. Порухення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виявилось в завданні побоїв чи вчиненні іншого насильства,	Склад кримінального правопорушення залишився без змін
карається позбавленням волі на строк до двох років.	карається арештом на строк до шести місяців або триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до одного року, або позбавленням волі на строк до трьох років	Розширено перелік покарань у виді арешту строком до шести місяців та тримання у дисциплінарному батальйоні строком до одного року. Збільшено строк покарання у виді позбавлення волі на 1 рік (до 3 років)
б) Те саме діяння, вчинене щодо кількох осіб, або таке, що спричинило заподіяння потерпілому менш тяжкого або легкого тілесного ушкодження,	2. Те саме діяння, якщо воно вчинене щодо кількох осіб або заподіяло легкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження, а також таке, що має характер знущання або глумлення над військовослужбовцем,	Встановлено нові кваліфікуючі ознаки: заподіяння тілесних ушкоджень середньої тяжкості та характер діяння у виді знущання або глумлення над потерпілим
карається позбавленням волі на строк до п'яти років	карається триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років	Перелік покарань доповнюється таким видом, як тримання у дисциплінарному батальйоні строком до двох років. Закріплюється нижня межа (від двох років) покарання у виді позбавлення волі
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
в) Діяння, передбачені	3. Діяння, передбачені	Збережено перелік

пунктами «а» і «б» цієї статті, вчинені групою осіб або з застосуванням зброї, а так само такі, що спричинили тяжкі наслідки,	частинами першою або другою цієї статті, вчинені групою осіб або із застосуванням зброї, або такі, що спричинили тяжкі наслідки,	особливо кваліфікуючих ознак
караються позбавленням волі на строк до дванадцяти років	караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років	Зменшення строку покарання на два роки (до десяти років) з одночасним встановленням його нижньої межі (від 3-х років)

1.2. Порівняльно-правова характеристика кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості за кримінальним законодавством України та окремих зарубіжних країн

Невід’ємною частиною нашого дослідження є здійснення порівняльно-правової характеристики кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості за кримінальним законодавством України та окремих зарубіжних країн, що має важливе наукове та практичне значення для вдосконалення відповідної норми КК України. Для забезпечення комплексності та репрезентативності дослідження до аналізу доцільно включити законодавство як європейських країн, так і пострадянських республік, враховуючи їх різний історичний і соціокультурний контекст.

Насамперед необхідно зазначити, що у деяких країнах військові кримінальні правопорушення визначаються окремими спеціалізованими нормативно-правовими актами, які існують поряд із кримінальними кодексами (Австрія, Велика Британія, США, Італія, Бельгія, Нідерланди, ФРН, Сан-Марино, Іспанія, Франція та ін.). Такий підхід реалізується кількома шляхами. Приміром, в Австрії та ФРН діє Військово-кримінальний

закон, а в Данії, Греції та Норвегії – окремий Військово-кримінальний кодекс. Кодекс військової юстиції, який є комплексним актом, що охоплює різні аспекти військового права, включаючи кримінальну відповідальність військовослужбовців, чинний у таких країнах, як Франція, США, Канада, Австралія, Португалія та ін. [4, с. 316].

Проте а деяких державах зберігається й більш звичний для України підхід, відповідно до якого військові кримінальні правопорушення передбачаються окремим розділом (главою або іншою структурною частиною) у межах кримінального кодексу. До них, зокрема, відносяться Вірменія, Грузія, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Чехія та ін. [24].

Ознайомившись із кримінальним законодавством перелічених країн, мусимо зауважити, що самі системи військових кримінальних правопорушень схожі за своєю структурою та суттю, це пояснюється однаковими завданнями кримінально-правового регулювання під час проходження військової служби. Водночас, у рамках здійснення порівняльно-правової характеристики кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, виявлено певні відмінності в ознаках складів кримінальних правопорушень, визначених диспозиціями аналогічних за змістом статей.

Так, КК Чеської Республіки в ч. 1 ст. 380 «Образа військовослужбовця рівного звання шляхом насильства або погрози насильством» Розділу 1 «Кримінальні правопорушення проти військової підлеглості та військової честі» Глави XII «Військові кримінальні правопорушення» визнає кримінальну відповідальність щодо «того, хто ображає військовослужбовця рівного звання шляхом насильства або погрози негайного насильства під час несення ним або особою, що ображає, варті, дозору або іншого обов'язку» [25]. Насамперед слід звернути увагу на відмінності, що стосуються формулювання основної ознаки об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення – діяння.

Якщо згідно зі ст. 406 КК України форма вираження цієї ознаки полягає саме в порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості (статутні правила чітко унормовані у Статуті внутрішньої служби та Дисциплінарному статуті ЗСУ, дія яких поширюється на кожного військовослужбовця ЗСУ, Національної гвардії України, Державної спеціальної служби транспорту України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України [26, с. 102]), то за КК Чеської Республіки – в образі військовослужбовця рівного звання.

Також не менш важливим є те, що відповідно до аналізованої норми обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення є несення військовими варти, дозору або іншого обов'язку, що максимально наближає це положення за своїм змістом до норми, передбаченої ст. 406 КК України, адже статутні правила мають імперативний характер для військовослужбовців незалежно від їх місцезнаходження та часу. Проте, відповідно до Закону України про кримінальну відповідальність, на відміну від КК Чеської Республіки, вказане діяння може бути вчинено як у зв'язку з виконанням винним і потерпілим обов'язків з військової служби, так і під час їх безпосереднього виконання.

Наступною суттєвою відмінністю є те, що чеський законодавець встановлює кримінальну відповідальність за образу по відношенню до військового рівного звання, в тому числі шляхом погрози негайного насильства. У ч. 2 ст. 380 КК Чеської Республіки вказано кваліфікуючі ознаки, а саме: вчинення діяння, зазначеного в ч. 1, щодо військового караулу; вчинення такого діяння зі зброєю або щонайменше двома особами; щодо особи за її дійсну або передбачувану расу, приналежність до етнічної групи, національність, політичні переконання, релігію або через її дійсну або передбачувану відсутність релігійної віри; або заподіяння тілесних ушкоджень [25].

Кваліфікуючими ж ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 406 КК України, визнаються порушення статутних правил: щодо кількох осіб; що заподіяло легкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження; що має характер знущання або глумлення над військовослужбовцем. Особливо кваліфікуючими ознаками відповідно до ч. 3 ст. 406 КК України є вчинення діяння групою осіб, із застосуванням зброї або настання тяжких наслідків [1].

Варто зазначити, що в межах того ж самого розділу та Глави КК Чеської Республіки міститься ст. 378 «Образа між військовослужбовцями», п. в), ч. 1 якої встановлює кримінальну відповідальність за образу військовослужбовця рівного звання під час несення ним або особою, що ображає, варті, дозору або іншого обов'язку [25]. У такий спосіб здійснюється диференціація норм кримінального закону на підставі такої ознаки об'єктивної сторони, як спосіб кримінального правопорушення.

І останнє, на чому необхідно зосередитися, – це віднесення досліджуваного кримінального правопорушення до певного структурного елементу закону про кримінальну відповідальність. Як було зазначено вище, статті 378, 380 КК Чеської Республіки знаходяться в Розділі 1 «Кримінальні правопорушення проти військової підлеглості та військової честі» Глави XII «Військові кримінальні правопорушення». Виходячи з назви Розділу 1, припускаємо, що видовим об'єктом цих кримінальних правопорушень є суспільні відносини у сфері порядку підлеглості та військової честі, що повністю відповідає змісту положень, визначених ст. 380 та п. «в» ч. 1 ст. 378 КК Чеської Республіки.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо й в КК Грузії, відповідно до якого військові кримінальні правопорушення поміщені законодавцем до Розділу 13 «Злочини проти військової служби», що, у свою чергу, поділяється на окремі частини, однією з яких є Глава XLV «Злочини проти порядку підлеглості та захисту військової гідності». Детальнішого розгляду, на нашу думку, вимагають ст. 386 «Порушення правил підлеглості між

військовослужбовцями, які не перебувають у підпорядкуванні один одному» та ст. 387 «Образа військовослужбовця» КК Грузії. Отже, згідно з ч. 1 ст. 387 до кримінальної відповідальності притягується військовослужбовець за образу іншого військовослужбовця під час виконання обов'язків військової служби або у зв'язку з виконанням цих обов'язків [27].

На нашу думку, ця норма стосується саме військовослужбовців за відсутності між ними відносин підлеглості, оскільки ч. 2 цієї ж статті передбачено відповідальність за вчинення такого ж діяння, але підлеглим по відношенню до начальника та начальником по відношенню до підлеглого. Слід констатувати, що склад цього злочину подібний до складу кримінального правопорушення, визначеного ст. 378 КК Чеської Республіки, проте вони і мають певні відмінності. Вони стосуються того, що за КК Грузії, як і за КК України аналізоване діяння може бути вчинене під час виконання обов'язків військової служби або у зв'язку з їх виконанням. Крім цього, відповідно до ст. 406 КК України порушення статутних правил взаємовідносин виявляється саме у завданні побоїв чи вчиненні іншого насильства. Досліджувана ж диспозиція статті КК Грузії не має вказівки на таку ознаку.

Варто також відзначити положення ч. 1 ст. 386 КК Грузії, яке встановлює відповідальність за «порушення правил підлеглості між військовослужбовцями, які не перебувають у підпорядкуванні один одному, що супроводжується приниженням гідності або честі потерпілого або його/її примусом» [27]. У контексті здійснення порівняльно-правової характеристики цього складу злочину із кримінальним правопорушенням за ч. 1 ст. 406 КК України, спостерігаємо існування певних розбіжностей у формулюванні ознак об'єктивної сторони. За кримінальним законодавством Грузії діяння полягає саме у порушенні правил підлеглості, а не статутних правил взаємовідносин, та супроводжується не завданням побоїв чи вчиненні іншого насильства, а приниженням гідності або честі потерпілого

або примусом по відношенню до нього.

Рухаючись далі, слід окремо зупинитись на законі про кримінальну відповідальність Республіки Польща, який, окрім Загальної та Особливої частин, містить Військову частину, що включає не лише загальні положення, але й конкретні склади кримінальних правопорушень. Розділ XL присвячений злочинам проти військової дисципліни, в якому знаходимо положення, що викладені у статтях 345 «Активна агресія», 346 «Примушування начальника», 347 «Образа начальника» [28].

На перший погляд, ці склади злочинів не відповідають змісту кримінального правопорушення, закріпленого ст. 406 КК України, але особливий науковий інтерес являє ст. 348 КК Республіки Польща, яка фіксує певні правила застосування норм цього Кодексу: «положення статей 345–347 застосовуються відповідно до військовослужбовця, який вчиняє діяння, зазначене в цих положеннях, щодо військовослужбовця, який не є його начальником, у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків» [28]. Тому вбачаємо за необхідне розглянути їх детальніше. Так, відповідно до § 1 ст. 345 КК Республіки Польща, діяння полягає у здійсненні насильства; § 2 характеризується такими кваліфікуючими ознаками, як: вчинення насильства разом з іншими військовослужбовцями або у присутності зібраних військовослужбовців; особливо кваліфікуючими ознаками згідно з § 3 є використання ножа або іншого небезпечного предмету [28].

Склад злочину, передбаченого § 1 ст. 346 КК Республіки Польща, є більш розгорнутим і виражається в насильстві або незаконній погрозі застосування насильства, щоб перешкодити начальнику (військовослужбовцю (ст. 348 КК Республіки Польща) у виконанні службових обов'язків, або примусити начальника (військовослужбовця) розпочати або припинити виконання службових обов'язків. Кваліфікуючі ознаки за § 2 цієї статті збігаються із тими, що зазначені у ст. 345 КК Республіки Польща. Як було вказано вище, ст. 347 встановлює кримінальну відповідальність за образу начальника (військовослужбовця – ст. 348 КК

Республіки Польща) без формулювання інших ознак об'єктивної сторони.

КК Латвійської Республіки у Главі XXV «Кримінальні правопорушення, вчинені під час військової служби» в ч. 1 ст. 340 визначає конструкцію злочинного діяння: «для особи, яка вчиняє умисне побиття або нанесення побоїв, або вчиняє інші умисні насильницькі дії, якщо вони вчиняються військовослужбовцем щодо іншого військовослужбовця і щонайменше один з них виконує обов'язки військової служби, застосовується покарання у вигляді тимчасового позбавлення волі або громадських робіт, або штрафу» [29].

Склад цього кримінального правопорушення близький за своїми ознаками до порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ч. 1 ст. 406 КК України), тому що, по-перше, в кожному з них діяння супроводжується нанесенням побоїв або вчиненням іншого виду насильства; по-друге, винним і потерпілим є військовослужбовці за відсутності між ними відносин підлеглості або підпорядкування, оскільки суспільні відносини, які забезпечують порядок підлеглості та військової честі, охороняються статтями 335–338 КК Латвійської Республіки.

Цікаво, що для настання кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 340 достатньо лише виконання обов'язків військової служби зі сторони одного із військовослужбовців. Далі диференціація норм у межах цієї статті здійснюється на підставі кваліфікуючої ознаки у формі завдання різних видів тілесних ушкоджень. Так, кримінально караним є діяння, передбачене ч. 1, якщо вони пов'язані з умисним заподіянням: легких тілесних ушкоджень (ч. 2); середньої тяжкості тілесних ушкоджень або має характер катування (ч. 3); тяжких тілесних ушкоджень (ч. 4) [29].

У Главі XLVI «Злочини та проступки проти національної оборони» КК Литовської Республіки [30], поряд із такими кримінальними правопорушеннями, як «погроза або насильство щодо командира» (ст. 318), «насильницькі дії щодо підлеглого» (ст. 319), знаходиться й інше, яке

стосується нашого дослідження й полягає в «тероризуванні військовослужбовця» (ст. 320):

«1. Військовослужбовець, який незаконно вимагає від іншого військовослужбовця діяти згідно з його вказівками або принижує іншого військовослужбовця шляхом застосування психічного примусу, – карається арештом або позбавленням волі на строк до двох років.

2. Військовослужбовець, який принижує або тероризує іншого військовослужбовця шляхом застосування фізичного насильства або зброї, – карається позбавленням волі на строк до п'яти років.

3. Військовослужбовець, який вчиняє діяння, зазначені в пунктах 1 і 2 цієї статті, якщо це спричинило тяжкі наслідки, – карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років».

З наведеного вище випливає, що сформульовані ознаки цих складів кримінальних правопорушень суттєво відрізняються від порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406 КК України). Насамперед, згідно з ч. 1 ст. 320 КК Литовської республіки, діянням є незаконне вимагання від іншого військовослужбовця діяти відповідно до вказівок винного або приниження, що здійснюється за допомогою способу вчинення кримінального правопорушення – застосування психічного примусу. Частиною 2 цієї статті визначено ще одну форму діяння, а саме – «тероризування», а способом його вчинення визнається вже застосування фізичного насильства або зброї, що, у свою чергу, є знаряддям здійснення цього злочинного посягання. Кваліфікуюча ознака за ч. 3 співпадає з однією з тих, що закріплені в ч. 3 ст. 406 КК України – спричинення тяжких наслідків.

З упевненістю можемо констатувати, що всі проаналізовані вище кримінальні кодекси в межах відповідного розділу систематизовані за критерієм видових об'єктів, тобто окремими нормами встановлюється кримінальна відповідальність за посягання проти порядку підлеглості в частині вчинення певних насильницьких або інших образливих дій по

відношенню до начальника, або навпаки, начальником стосовно підлеглого. Винятком є КК Естонської Республіки [31], Глава 24 «Злочини, пов'язані із проходженням служби у Силах оборони» якого охоплює такі види військових кримінальних правопорушень:

- § 432 «Відмова виконати наказ»;
- § 433 «Невиконання наказу»;
- § 434 «Погроза особі, яка проходить військову службу»;
- § 435 «Насильство щодо особи, яка проходить військову службу»;
- § 436 «Самовільне залишення військової частини або іншого місця служби»;
- § 437 «Самовільне залишення військової частини або іншого місця служби зі службовою зброєю»;
- § 438 «Самовільне залишення військової частини або іншого місця служби в бойовій обстановці»;
- § 439 «Дезертирство»;
- § 440 «Ухилення від військової служби»;
- § 441 «Порушення вимог щодо керування або експлуатації техніки»;
- § 442 «Порушення вимог щодо польотів або підготовки до польотів»;
- § 443 «Порушення вимог щодо судноводіння»;
- § 445 «Неправдивий службовий рапорт»;
- § 446 «Зловживання службовими повноваженнями»;
- § 447 «Недбалість у службі»;
- § 448 «Розтрата майна Сили оборони та Ліги оборони»;
- § 449 «Здача збройних підрозділів або майна ворогу»;
- § 450 «Залишення тонучого військового корабля».

Так, згідно з § 434 військовослужбовці, які проходять службу в Силах оборони (§ 431), притягуються до кримінальної відповідальності за «погрозу вбивством, заподіяння шкоди здоров'ю або знищення чи пошкодження майна особи, яка проходить військову службу, або члена її

сім'ї з метою припинення виконання обов'язків, пов'язаних зі службою в Силах оборони, або зміни характеру таких обов'язків». Відповідно § 435 закріплює відповідальність за «заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю або застосування насильства щодо особи, яка проходить службу в Силах оборони, або члена її сім'ї з метою припинення виконання обов'язків, пов'язаних зі службою в Силах оборони, або зміни характеру таких обов'язків».

З огляду на це необхідно зазначити, що порівнювані кримінальні правопорушення (ст. 406 КК України та §§ 434, 435 КК Естонської Республіки) відрізняються за наявністю/відсутністю вказівки про певні зв'язки між військовими, що перебувають на службі. Тобто, потерпілими від кримінально караних посягань, передбачених §§ 434, 435 можуть бути будь-які військовослужбовці, незалежно від звання, рівня підлеглості, відносин координації, субординації або взаємодії.

Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, як склад кримінального правопорушення, є наближеним за змістом та його ознаками до злочину, визначеного законодавцем у ст. 359 КК Республіки Вірменія [32] (Глава 32 «Злочини проти порядку військової служби», яка є першим структурним елементом Розділу 12, який має таку ж саму назву), що пояснюється спільним історичним минулим, культурним та науковим надбанням України та Вірменії. Формулювання диспозиції ч. 1 ст. 359 КК Республіки Вірменія максимально корелюється із досліджуваною нами нормою, проте вираження діяння має певні особливості, а саме: порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості виявляється у застосуванні насильства, а також у приниженні честі та гідності особи, у знущанні над ними або в їх переслідуванні [32]. Кваліфікуючі ознаки за іншими частинами частково збігаються з тими, що визначені відповідними частинами ст. 406 КК України,

проте мають певні особливості. Основні відмінності між цими положеннями наведено в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Порівняльний аналіз норм, що регулюють відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості за КК України та КК Республіки Вірменія

<i>КК Вірменії</i>	<i>КК України</i>	<i>Коментар</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Стаття 359. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості	Стаття 406. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості	Назви ідентичні
1. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виразилося в приниженні честі та гідності особи, знуцанні над ними або їх переслідуванні, або поєднане із застосуванням насильства,	1. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виявилось в завданні побоїв чи вчиненні іншого насильства,	Склад злочину за ст. 359 КК Вірменії є більш ширшим, адже визнається кримінально караним порушення, пов'язане із приниженням честі та гідності військовослужбовців, знуцанням над ними або їх переслідуванням
карається арештом на строк не більше трьох місяців, або триманням у дисциплінаному батальйоні на строк не більше двох років, або позбавленням волі на строк не більше двох років	карається арештом на строк до шести місяців або триманням у дисциплінаному батальйоні на строк до одного року, або позбавленням волі на строк до трьох років	За КК Вірменії встановлюється покарання у виді: арешту на менший строк (до 3 місяців); тримання у дисциплінарному батальйоні на більший строк (не більше 2-х років); верхня межа у позбавленні волі – нижча (не більше 2-х років)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
2. Те саме діяння, вчинене: 1) щодо двох або більше осіб 2) групою осіб 3) із застосуванням зброї або інших предметів, пристосованих для заподіяння тілесних ушкоджень 4) з заподіянням шкоди серед-	2. Те саме діяння, якщо воно вчинене щодо кількох осіб або заподіяло легкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження, а також таке, що має характер знуцання або глумлення над військовослужбовцем,	Перелік кваліфікуючих ознак має різний характер, однак знаходимо й спільні – вчинення діяння щодо кількох осіб та заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень (КК України) / шкоди середньої тяж-

ньої тяжкості здоров'ю особи		кості здоров'ю особи (КК Республіки Вірменія)
карається позбавленням волі на строк не більше п'яти років	карається триманням у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років	У КК України перелік покарань є ширшим та встановлюється нижня межа покарання у виді позбавлення волі
3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, що спричинили тяжкі наслідки,	3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені групою осіб або із застосуванням зброї, або такі, що спричинили тяжкі наслідки,	Такі кваліфікуючі ознаки, які за КК Республіки Вірменія знаходяться у ч. 2 ст. 359 (вчинення діянь групою осіб, застосування зброї) поміщені законодавцем України до ч. 3 ст. 406 КК України (особливо кваліфікуючі)
караються позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років	караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років	Різні нижня та верхня межі покарання у виді позбавлення волі
4. Діяння, передбачені частинами першою, або другою, або третьою цієї статті, вчинені під час воєнного стану, війни або в бойовій обстановці,	Відсутня	—
караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років	—	—

Слід звернути увагу на те, що приблизно однакове формулювання норм міститься також у КК Республіки Молдова [33] (ст. 369) та КК Республіки Казахстан [34] (ст. 440).

Військово-кримінальне законодавство ФРН представлено у Військово-кримінальному законі (Wehrstrafgesetz) [35], прийнятому 30.02.1957 р. Цей нормативний акт складається з двох частин, що включають 48 параграфів, і є основоположним джерелом кримінально-правового регулювання військової діяльності. Перша частина «Загальні положення» регламентує питання Загальної частини кримінального права, тоді як Друга частина «Військові злочини» встановлює кримінальну

відповідальність військовослужбовців за вчинення тих чи інших діянь. Законодавцем здійснено систематизацію норм у межах цієї частини та утворено чотири розділи:

1. «Злочини проти обов'язку військової служби» (§ 15 «Самовільне залишення місця служби»; § 16 «Дезертирство»; § 17 «Самокалічення»; § 18 «Ухилення від служби шляхом обману»).

2. «Злочини проти обов'язків підлеглих» (§ 19 «Непокора»; § 20 «Відмова від виконання наказу»; § 21 «Легковажне невиконання наказу»; § 22 «Обов'язковість наказу, помилка»; § 23 «Погроза начальнику»; § 24 «Примушування начальника»; § 25 «Напад на начальника»; § 27 «Бунт»; § 28 «Змова щодо непокори»; § 29 «Дії щодо військовослужбовців з вищим званням»).

3. «Злочини проти обов'язків начальників» (§ 30 «Жорстоке поводження»; § 31 «Принизливе ставлення»; § 32 «Зловживання службовим становищем у протиправних цілях»; § 33 «Схиляння до протиправного діяння»; § 34 «Невдале схиляння до протиправного діяння»; § 35 «Придушення скарг»; § 36 «Діяння військовослужбовців з вищим званням»; § 37 «Вплив на здійснення правосуддя»; § 38 «Привласнення владних повноважень»; § 39 «Зловживання дисциплінарними повноваженнями»; § 40 «Ухилення від участі у кримінальному провадженні»; § 41 «Неналежний службовий нагляд»).

4. «Злочини проти інших військових обов'язків» (§ 42 «Неправдивий офіційний звіт»; § 43 «Неповідомлення»; § 44 «Порушення служби вартовим»; § 45 «Порушення обов'язків при виконанні спеціальних завдань»; § 46 «Незаконне використання зброї»; § 48 «Порушення інших службових обов'язків»).

Беручи до уваги вищевикладене, мусимо констатувати, що цей нормативно-правовий акт не має положень, які регулювали б кримінальну відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

На відміну від консолідованого характеру німецького військово-кримінального законодавства, джерела військово-кримінального права США, зокрема Єдиний кодекс військової юстиції 1951 р. (далі – ЄКВЮ) [36], характеризуються відсутністю чіткої систематизації та структурної організованості норм. Це ускладнює процес аналізу та застосування відповідних положень, оскільки вони не групуються за логічно обґрунтованими критеріями.

Проте поглиблене дослідження цього акта дає підстави стверджувати, що певні ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, частково прослідковуються у ст. 91 ЄКВЮ «Непокора щодо прапорщика, унтер-офіцера або старшини»: «будь-який прапорщик або рядовий військовослужбовець, який: 1) б'є або нападає на прапорщика, унтер-офіцера або старшину під час виконання ними своїх службових обов'язків; 2) умисно не виконує законний наказ прапорщика, унтер-офіцера або старшини, або (3) ставиться з презирством чи виявляє неповагу в мові або в поведінці до прапорщика, унтер-офіцера чи старшини під час виконання ними своїх службових обов'язків – підлягає покаранню, яке може призначити військовий трибунал» [36].

Чинний Кодекс військової юстиції Франції 2006 р. [37], дотримуючись традиційної структури, складається з чотирьох книг. Перша книга присвячена питанням організації та компетенції військових судів, друга – військово-кримінальному судочинству, третя – покаранням, що застосовуються військовими судами та за порушення військового порядку, а четверта – військовій жандармерії та військово-поліцейським судам. Таким чином, КВЮ Франції є комплексним нормативним актом, що охоплює не лише кримінально-правові аспекти, але й процесуальні норми, а також положення щодо організації та діяльності військових судів. Стаття 323-4 Підсекції 2 «Бунт» Секції 1 «Непокора» Глави III «Правопорушення проти дисципліни» Розділу II «Військові правопорушення» Книги III цього Кодексу передбачає наступне: «напад на військовослужбовця або особу на

борті із застосуванням насильства та погрози збройною силою або агентами влади, карається одним роком позбавлення волі, якщо бунт відбувається без зброї, трьома роками такого ж покарання, якщо бунт відбувається зі зброєю». Припускаємо, що це положення стосується військовослужбовців, які не перебувають у відносинах підлеглості, тому що злочинні посягання підлеглих по відношенню до начальників, та навпаки, закріплюються іншими статтями Секції 1 «Непокоря». Характерною особливістю цього складу правопорушення є одна із зазначених форм діяння – погроза його здійснення.

Висновки до розділу 1

1. Проведений історико-правовий аналіз дозволяє дійти висновку, що відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості має тривалу історію розвитку, яка сягає корінням у часи Київської Русі. Вже тоді певні норми права, хоч і не безпосередньо, але опосередковано захищали військову дисципліну та порядок у війську.

2. У подальшій трансформації військово-кримінального законодавства України під впливом різних правових систем (Литовського статуту, козацького права, російського військового законодавства) відбувалася поступова кристалізація норм, спрямованих на врегулювання відносин між військовослужбовцями та встановлення кримінальної відповідальності за їх порушення. Помітний вплив на цей процес мав «Артикул військовий» 1715 р., який не лише чітко визначив систему таких взаємовідносин, а й передбачив покарання за вчинення таких діянь, як поєдинки, бійки, образи тощо. У період Української Народної Республіки та Української Держави військове законодавство активно розвивалося, з'явилися норми про відповідальність за військові злочини. У радянський період відбулася подальша систематизація та конкретизація норм, що

регулюють відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Особливо важливим було прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15.12.1983 р., яким вносилися зміни до Закону «Про кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. та закріплювався вже знайомий склад злочину «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями при відсутності між ними відносин підлеглості».

3. Порівняльно-правовий аналіз законодавства України та зарубіжних країн демонструє різні підходи до криміналізації порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями. У деяких країнах ці норми містяться в окремих військово-кримінальних законах, кодексах або включені до загального кримінального законодавства. Склади кримінальних правопорушень та їх кваліфікація також мають певні відмінності, що відображає специфіку окремих правових систем. Проте, незважаючи на відмінності, можна простежити загальну тенденцію до посилення кримінально-правової охорони військової дисципліни та порядку у війську. Це зумовлено важливістю забезпечення боєздатності та ефективності збройних сил, а також необхідністю підтримувати здорову морально-психологічну атмосферу у військових колективах.

РОЗДІЛ 2

ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ МІЖ НИМИ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ

2.1. Об'єкт порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості

Поняття об'єкта кримінального правопорушення є центральним у теорії кримінального права, проте його зміст вже понад століття знаходиться на вістрі наукової полеміки. Проблема полягає в тому, що ця категорія багатогранна і має різні аспекти: філософський, аксіологічний, соціальний та юридичний.

Зазначені підходи до розуміння об'єкта кримінального правопорушення є взаємодоповнюючими. Так, філософський підхід дозволяє виявити всі якості об'єкта кримінального правопорушення, які характерні для нього як явища буття. Аксіологічний підхід надає можливість розглядати об'єкт кримінального правопорушення як соціокультурне явище в аксіологічній парадигмі. Соціологічний підхід до об'єкта кримінального правопорушення як соціального явища дозволяє сприймати його не як статичне явище, а як один із факторів розвитку кримінального права. Нарешті, за допомогою юридичного підходу виділяється певний зріз об'єкта кримінального правопорушення як частини правової реальності.

У філософії категорії «об'єкт» і «суб'єкт» та їх взаємозв'язок є центральними, вони вивчаються впродовж багатовікової історії філософської думки, кожний період якої презентував нові аспекти цієї фундаментальної проблеми. Раціоналістична філософія визначає об'єкт як те, на що спрямована активність суб'єкта. Вона є умовою, завдяки якій

певний фрагмент об'єктивної реальності виступає як об'єкт. Відтак, існування об'єкта кримінального правопорушення можна лише у взаємодії з суб'єктом кримінального правопорушення.

Ще у минулому столітті правознавець М. Й. Коржанский наголошував: «Важко назвати іншу проблему науки кримінального права, в якій так багато незрозумілого й суперечливого» [38, с. 32].

Під об'єктом кримінального правопорушення традиційно розуміється те, на що посягає суб'єкт і чому завдається шкода або існує реальна загроза спричинення шкоди. Проте зміст об'єкта кримінального правопорушення - мабуть, найбільш суперечливе поняття в українській кримінально-правовій доктрині, що пояснюється багатогранністю цього соціально-правового явища. Об'єкт кримінального правопорушення зазвичай розглядається з чотирьох сторін: філософської (пізнавальної), аксіологічної (ціннісної), соціальної (матеріальної) та юридичної (формальної).

Професор С. О. Харитонов у своєму дисертаційному дослідженні об'єднав всі підходи кримінально-правової науки щодо визначення об'єкта в шість самостійних груп [39, с. 103]:

- 1) суспільні відносини (правовідносини);
- 2) соціальні цінності;
- 3) правові блага (інтереси);
- 4) суб'єктивні права;
- 5) норми права;
- 6) людина.

На сьогодні існує дві ключові позиції щодо змісту об'єкта кримінального правопорушення – так звана онтологічна (вчення про буття) та аксіологічна (вчення про цінність). При цьому цінності розглядаються в широкому розумінні цього терміна – безпосередньо цінності а також правові блага (інтереси).

Такий підхід можна зустріти в кримінальному праві деяких

зарубіжних країн. Наприклад, згідно з Кримінальним кодексом Федеративної Республіки Німеччина (далі – КК ФРН), об'єктом злочину визнаються правові блага, при цьому виділяються внутрішньодержавні правові блага (§ 5) і правові блага, захищені міжнародними угодами (§ 6). Згідно змістом § 34 КК ФРН до правових благ відносяться такі цінності, як життя, здоров'я, свобода, честь, власність та ін. [40].

Аналогічним чином, як благо, інтерпретується об'єкт злочину в кримінальному законодавстві багатьох європейських країн, таких як Австрія, Данія, Швейцарія та Фінляндія [41, с. 125; 42, с. 43, 324; 43, с. 604]. Цінність не тільки визначає те, що вважається важливим чи цінним для суспільства, але розкриває рівень їхньої важливості та вплив на життя людей. Вона відображає економічні, моральні, культурні та інші аспекти, які формують цінності суспільства та впливають на його розвиток та становлення. Таким чином, цінність є ключовим елементом в аналізі та розумінні значущості різноманітних аспектів життя суспільства.

Складність і багатогранність феномена об'єкта злочину (кримінального правопорушення) зумовили появу великої кількості компромісних теорій, в яких зроблено спробу пов'язати, «примирити» основні концепції об'єкта злочину (Я. М. Брайнін [44, с. 167], Ю. І. Ляпунов [45, с. 15], В. Я. Тацій [46, с. 25], Е. А. Фролов [47, с. 198] та ін.). На наш погляд, послідовно обґрунтовані змішані теорії принесли істотний внесок у розвиток загальної теорії об'єкта кримінального правопорушення, оскільки в них розкрито діалектичну природу розглянутого явища.

Аксіологічна концепція об'єкта злочину вимагає пізнання сутності соціальних цінностей, що охороняються кримінальним законом. Для цього необхідний звернення до нормативних правових джерел, які закріплюють ці цінності у вигляді правових благ. Так, Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю й покладає на державу обов'язок утвердження і забезпечення прав і свобод людини [48,

ст. 3].

З цієї конституційної норми випливає, що людина, проголошена найвищою цінністю та є безпосереднім об'єктом державного захисту; захист людини здійснюється через призму захисту її прав і свобод (права на життя, свободу та особисту недоторканність, права на недоторканність приватного життя, особисту та сімейну таємницю, на таємницю листування, телефонних переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень, на недоторканність житла, на національну належність, на користування рідною мовою, на сприятливе навколишнє середовище тощо).

Окрім прав і свобод людини, Основний Закон держави проголошує наступні об'єкти державного захисту [48]:

- 1) права всіх суб'єктів права власності і господарювання(ст. 13);
- 2) екологічна безпека (ст. 16);
- 3) суверенітет і територіальна цілісність України, її економічна та інформаційна безпека (ст. 17);
- 4) гідність людини (ст. 28);
- 5) право на працю та відпочинок (статті 43, 45);
- 6) сім'я, дитинство, материнство і батьківство (ст. 51);
- 7) право на освіту (ст. 55).

Окрім того, у ст. 64 Конституції України закріплено положення, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Основним Законом [48].

Усі ці правові блага є соціальними цінностями, поставлені під охорону держави. Державний захист соціальних цінностей здійснюється у різний спосіб, однією з традиційно виступає їх кримінально-правова охорона. У свою чергу, об'єкти кримінально-правової охорони конкретизовано у ст. 1 КК України: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України [1].

Адресатом нормативних положень ст. 1 КК України є законодавець,

оскільки, криміналізуючи те чи інше діяння, він визначає його об'єкт як обов'язкову ознаку складу кримінального правопорушення. При цьому законодавець має виходити із установленого переліку об'єктів кримінально-правової охорони.

Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26.04.2002 р. визначено наступне: «необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави» [49]. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), розмежовуючи між собою склади злочинів (кримінальних правопорушень), також оперує поняттям «соціальна цінність, що захищається» стосовно об'єкта злочину (кримінального правопорушення) [50].

Розвиваючи цю концепцію, деякі науковці вважають, що істотно важливо розмежувати поняття «мати соціальну цінність» і «бути соціальною цінністю», що зумовлено наявністю кількох семантичних значень слова «цінність»: 1) важливість, значення (у цьому випадок ми говоримо «має цінність»); 2) цінний предмет, явище (тобто, насправді, є цінністю).

Наприклад, безперечну соціальну цінність має трудова та інша суспільно корисна діяльність, оскільки ці види діяльності приносять користь суспільству, але самі вони не є цінностями, що захищаються державою (під захист поставлені такі цінності, як право на працю, право на вільне використання своїх здібностей для підприємницької та іншої не забороненої законом економічної діяльності, право на безпечні умови праці та ін.). Соціальний характер цінність набуває через свою значущість для суспільства, тобто в межах існування суспільних відносин, в яких суспільна діяльність визнається корисною та значущою для суспільства.

Суспільні відносини, як об'єкт кримінальних правопорушень, який розглядають прибічники онтологічної концепції, – це складний і величезний

мозаїчний зразок, в якому переплітаються об'єктивно існуючі та достатньо стійкі взаємовідносини між різноманітними соціальними групами. Це можуть бути невеликі групи на рівні колективів підприємств, установ та організацій, а можуть бути й достатньо великими на рівні націй, етносів, народів або держав [51, с. 282–292].

Ці відносини виникають і змінюються в процесі еволюції суспільства, пронизуючи його економічне, політичне, соціальне та культурне середовище. У своїй складності вони створюють візуальну картину суспільного ландшафту, де кожна нитка взаємодії відіграє свою роль у формуванні соціальної структури та ідентичності.

Залежно від динаміки розвитку суспільства, науково-технічного прогресу змінюються (іноді кардинально) суспільні відносини, постійно перебуваючи у динамічному розвитку. Спираючись на дослідження філософів можна визначити, що суспільні відносини завжди містять три обов'язкові складові (елементи), а саме:

- 1) носії (суб'єкти) суспільних відносин;
- 2) те з приводу чого або завдяки чому виникли та існують ці відносини – предмет або явище, як правило таке що характеризується відповідною цінністю для суспільства;
- 3) зв'язок між носіями (суб'єктами) з взаємними правами та обов'язками щодо предмету суспільних відносин, який може мати як статичний так і динамічний (мінливий) характер.

Динамічний характер зв'язку проявляється в конкретних активаціях та ініціативах учасників (суб'єктів) суспільних відносин, коли вони взаємодіють у відповідь на поточні обставини та виклики [46, с. 25; 52, с. 66–78]. Ця діяльність може бути як експліцитною (чіткою, явною для всіх, доступною зовнішньому спостереженню, розгорнутою), так і імпліцитною (прихованою, яка може бути розглянута лише під кутом взаємодії з іншими предметами або процесами), але завжди відображає активний процес взаємодії між учасниками.

Натомість статичний характер проявляється щодо стабільної позиції суб'єктів стосовно предмета відносин. Він характеризується меншою активністю та ініціативою, більшою консервативністю в діях та переконаннях. Однак ця стабільність завжди є результатом попередніх динамічних взаємодій, що формують контекст для подальших відносин і взаємодій.

Перша форма зв'язку завжди проявляється у віддачі активного стимулу суб'єктами суспільних відносин, тоді як друга форма реалізується через пасивну поведінку, що полягає у збереженні чи наданні можливості для реалізації своїх прав та обов'язків з відповідного предмета відносин. Ця пасивність відбиває волю до збереження статус-кво і дотримання існуючих і правил.

Безумовно, структура суспільних відносин – не просто агрегат окремих складових частин, а складна система взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, які існують у взаємній залежності. Таким чином, будь-яке заподіяння шкоди у вчиненні кримінального правопорушення хоча б одному із складових цієї системи проявляється у заподіянні шкоди суспільним відносинам в цілому як об'єкта, що має цілісну природу та визначається взаємодією всіх її частин [53, с. 54].

Онтологічна та аксіологічна концепції визнання змісту об'єкта кримінального правопорушення тісно пов'язанні між собою й доповнюють одна одну. Проте, як слушно зауважують науковці, хоча суспільні відносини і є відповідною абстракцією, яка не надає повного розуміння характеру та сутності шкоди, заподіяної соціальним цінностям суспільства, проте вони пронизують будь-які сфери суспільного життя.

Такий підхід також ускладнює аналіз змісту та ступеня суспільної небезпеки кримінальних правопорушень на рівні окремих явищ, у тому числі тих, що порушують особисті права та свободи, такі як життя і здоров'я, честь і гідність людини.

Не виключаючи ціннісної характеристики суспільних відносин як

об'єкта кримінального правопорушення, прибічники онтологічної концепції вважають, що цінність (благо, інтерес) потрібно розглядати, як структурний елемент (предмет) суспільних відносин. Лише в межах існуючих суспільних відносин можна встановити цінним чи ні для суспільства є відповідні предмети (явища).

Інколи один і той же предмет об'єктивної дійсності залежно від характеру суспільних відносин, предметом яких він виступає, може бути як цінністю (благом), так і антицінністю (антиблагом). Наприклад, наркотичні засоби одночасно можуть бути благом для хворого й антиблагом, якщо мова йде про незаконний обіг наркотичних засобів. Зброя в руках захисника Вітчизни є цінністю, в руках злочинця – антицінністю. З огляду на це використання таких категорій, як «цінність», «благо» та «інтерес» для характеристики об'єкта кримінального правопорушення, має обмежений (звужений) характер та не може в повній мірі охарактеризувати такий досить складний елемент як об'єкт.

Цінність, як філософська категорія, взаємопов'язана з суспільними відносинами як сутність і явище та є невід'ємною структурною частиною цих відносин [54, с. 56–57]. Такий цілісний підхід повністю відповідає природі та змісту суспільних відносин, розкриває з приводу яких цінностей або благ вони виникли та існують.

Наступним аргументом на користь прибічників онтологічної концепції є класифікація об'єктів, їх розподіл на загальний, родовий, видовий та безпосередній. Ціннісне розуміння об'єкта виключає її подальшу класифікацію та деталізацію [55, с. 262–270]. Науково обґрунтована класифікація об'єктів кримінального правопорушення сприяє більш глибокому їх розумінню та дозволяє обрати їх місце в загальній системі суспільних відносин, виокремлюючи цінність та важливість кожного з них й тим самим усвідомлюючи ступень суспільної небезпечності посягань на ці суспільні відносини.

Виходячи з розуміння об'єкта кримінального правопорушення як

суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом, слід проаналізувати родовий об'єкт військових кримінальних правопорушень, а також видовий і безпосередній об'єкт порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, виходячи з відомого розуміння загального об'єкта як сукупності всіх суспільних відносин, які взято під охорону кримінальним законом.

Поняття «родовий об'єкт» кримінального правопорушення містить у собі сукупність як правило однорідних, а інколи тотожних суспільних відносин, які охоплюють відповідні сфери життя суспільства (держави) та поставлені під охорону єдиного комплексу кримінальних законів (кримінально-правових норм), що знаходяться в самостійному розділі Особливої частини КК України та, як правило, пов'язані між собою та взаємодоповнюють один одного. Однорідність охоронюваних суспільних відносин визначається з урахуванням тих цінностей (благ), що виступають предметом цих суспільних відносин або схожості суб'єктів (носіїв) відносин [47, с. 200–201].

Схожість предмета або суб'єктів суспільних відносин є системоутворюючим критерієм їх тотожності або однорідності, який, у свою чергу, виступає підставою розташування кримінальних правопорушень у відповідних розділах Особливої частини КК України. Інакше кажучи, критерієм поділу Особливої частини КК України на розділи є родовий об'єкт, який, як наукова абстракція, притаманний кожному зі складів кримінальних правопорушень, що знайшли своє місце у відповідному розділі КК України.

У науці кримінального права існує декілька точок зору щодо поняття родового об'єкта військових кримінальних правопорушень. Найбільш поширеною серед них є визначення родового об'єкта як військового правопорядку або порядку несення (проходження) військової служби [56, с. 34; 57, с. 28; 58, с. 215; 59, с. 7]. При цьому науковці по різному формулюють

цей правопорядок:

1) порядок несення і проходження військової служби, визначений низкою законів України, військовою присягою, військовими статутами положеннями про проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців, наказами відповідних начальників та іншими актами [60, с. 444];

2) суспільні відносини з встановленого законодавством України порядку несення або проходження військової служби [58, с. 80; 61, с. 537];

3) суспільні відносини з встановленого чинними законами та іншими нормативно-правовими актами України порядку несення військової служби [62, с. 845; 63, с. 1013].

Так, Н. А. Філін ще в минулому столітті запропонував розглядати об'єкт військових злочинів як діяння (вчинок особи) – дія або бездіяльність, спрямовані проти встановленого порядку несення військової служби [64, с. 11–12]. Проте ця позиція не знайшла підтримки в науковому середовищі з огляду на те, що діяння є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, а не об'єкта.

Водночас М. С. Туркот розглядає в якості родового об'єкта вказаних кримінальних правопорушень воєнну безпеку держави як складову національної безпеки України [65, с. 44–50].

На нашу думку, безпека (стан захищеності) є занадто широкою категорією для позначення родового об'єкта військових кримінальних правопорушень. Слід погодитись з професором М. І. Пановим, який зазначав, що «... проблема безпеки відноситься до числа глобальних загальнолюдських проблем. Безпека є важливішою цінністю, яка повинна забезпечуватися вільне існування та розвиток особистості, суспільства, людства, створювати гармонію й в той же час долати протиріччя та розбіжності у відносинах «людина – техніка», «людина – довкілля», у взаємовідносинах між людьми, особою та державою, суспільством, між націями та державами» [51, с. 47].

Досліджуючи проблематику військових кримінальних правопорушень, професор С. О. Харитонов сформулював визначення родового об'єкта як суспільні відносини, що складаються і функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) військової служби, яка є основою нормальної діяльності воєнної організації України, відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від злочинних посягань [8, с. 105–106]. При цьому науковець під воєнною організацією України розумів сукупність органів державної влади одним із завдань яких є оборона країни, захист її суверенітету, державної незалежності й національних інтересів, територіальної цілісності й недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій [8, с. 94–104].

Посилаючись на позицію С. О. Харитонova, що «будь-який військовий злочин (кримінальне правопорушення) завжди підриває боєздатність військових підрозділів, унаслідок чого завдається істотна шкода воєнній безпеці держави» [66, с. 25; 67, с. 402], О. В. Ободовський визначає в якості родового об'єкта військових кримінальних правопорушень бойову готовність та боєздатність ЗСУ та інших військових формувань, які утворені відповідно до законів України та діяльність яких спрямована на забезпечення воєнної безпеки та оборони держави [68, с. 30–33]. При цьому під боєздатністю та бойовою готовністю, автор розуміє відповідну взаємодію між військовослужбовцями як на особистому рівні так й на рівні різноманітних структурних підрозділів воєнної організації та воєнної організації в цілому спрямовану до найкращого виконання бойового завдання [68, с. 31].

На наш погляд, бойова готовність і боєздатність є обов'язковою рисою (ознакою) воєнної організації, яка забезпечує її нормальну діяльність. Окрім того, виконання бойового завдання можна лише в умовах бою, тобто лише

в воєнний час або в бойовій обстановці, а підрозділи воєнної організації виконують свої завдання також і в мирних умовах існування держави [69, с. 245].

У цілому поділяючи вищезгадану позицію професора С. О. Харитонова, слід зазначити, що у зв'язку з набранням чинності Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану» від 21.03.2023 р. № 3000-IX [70] суб'єктний склад родового об'єкта військових кримінальних правопорушень необхідно розширити шляхом приєднання до нього поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях.

З огляду на зазначені вище зміни до КК України, родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти порядку несення військової служби є суспільні відносини, що складаються і функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях) військової служби, яка є основою нормальної діяльності воєнної організації України, відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від кримінально-протиправних посягань.

Родовий об'єкт військових кримінальних правопорушень залежно від спрямованості посягань містить у собі на рівні видових об'єктів такі види військових суспільних відносин:

- 1) у сфері військової підлеглості та військової честі;
- 2) у сфері порядку перебування на військовій службі;
- 3) у сфері збереження й користування військовим майном;

- 4) у сфері експлуатації озброєння й військової техніки;
- 5) у сфері несення спеціальних військових служб;
- 6) у сфері охорони державної таємниці;
- 7) у сфері здійснення своїх повноважень військовими службовими особами;
- 8) у сфері виконання військового обов'язку на полі бою та в районі бойових дій;
- 9) у сфері дотримання законів та звичаїв ведення війни.

Кримінальні правопорушення у сфері військової підлеглості та військової честі складають особливу групу в системі військових кримінальних правопорушень. Ці правопорушення виникають на ґрунті антистатутних відносин між різними категоріями військовослужбовців і, як правило, проявляються у насильницьких діях над потерпілими.

Існує кілька груп цих правопорушень.

Першу групу становлять кримінально протиправні посягання на статутний порядок взаємовідносин між підлеглими та командирами (начальниками). Винні застосовують насильство, грубо принижують гідність командирів, перешкоджаючи виконанню останніми своїх службових обов'язків, нав'язуючи їм свою волю. У деяких випадках, ґрунтуючись на критеріях неформальних військових відносин (термін служби та ін.), винні мають на меті своїх дій заміну статутних правил військового спілкування «підлеглий – начальник» антистатутними. Такі діяння, як правило, містять ознаки злочинів, передбачених статтями 404, 405 КК України.

До другої групи слід віднести ст. 406 КК України «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості». Це військове кримінальне правопорушення відбуваються на ґрунті неправильних, антистатутних відносин між рівними за службовим становищем військовослужбовцями, зумовлених у більшості випадків системою неформальних (нестатутних) міжособистісних відносин,

інакше іменованих «дідівщиною». Характерною особливістю зазначеного правопорушення є прагнення винних підпорядкувати товаришів по службі своєму впливу, перекласти на них виконання найбільш складних службових обов'язків, змусити молодих воїнів надавати їм особисті послуги, створити собі привілейоване становище в колективі.

Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості має складний об'єкт. Загальновідомо, що на рівні безпосереднього об'єкта в так званих багатооб'єктних кримінальних правопорушеннях об'єкти поділяються на основний безпосередній об'єкт та додатковий безпосередній об'єкт (ті суспільні відносини, які страждають поряд з основним безпосереднім об'єктом). У свою чергу додатковий безпосередній поділяється на обов'язковий (той, якому завжди спричиняється шкода) та факультативний (той, якому шкода може бути спричинена разом з основним об'єктом, а може й не спричинятись) [71, с. 104–109].

Враховуючи багатооб'єктний характер кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, слід зазначити, що кваліфікація кримінальних правопорушень проти військової служби по об'єкта посягання при конкуренції загальної та спеціальної норм має здійснюватися лише за спеціальною нормою.

Структуру безпосереднього об'єкта порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості слід аналізувати під кутом її обов'язкових складових: суб'єктів суспільних відносин, предмета суспільних відносин та соціального зв'язку між суб'єктами з приводу предмета. Отже, суб'єктами суспільних відносин у сфері військової підлеглості та військової честі є військовослужбовці.

Військовослужбовці згідно із Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» – це особи, які проходять військову службу [72]. Водночас військова служба є державною службою особливого

характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності.

Цей Закон поділяє військову службу на такі види [72, ч. 6 ст. 2]:

- строкова військова служба;
- військова служба за призовом під час мобілізації, на особливий період;
- військова служба за контрактом осіб рядового складу;
- військова служба за контрактом осіб сержантського і старшинського складу;
- військова служба (навчання) курсантів вищих військових навчальних закладів та закладів вищої освіти, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки, відділення військової підготовки (далі – вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти), а також закладів фахової передвищої військової освіти;
- військова служба за контрактом осіб офіцерського складу;
- військова служба за призовом осіб офіцерського складу; військова служба за призовом осіб із числа резервістів в особливий період.

Аналізуючи обвинувальні вирoki, які представлені в Єдиному реєстрі судових рішень, можна дійти висновку, що порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості характерні для двох видів військової служби: строкова військова служба та військова служба за призовом під час мобілізації, на особливий період. При цьому військовослужбовці мають військові звання рядового, сержантського та старшинського складу.

Вся діяльність ЗСУ та інших військових формувань, утворених згідно із законодавством України, побудована відповідно до положень Статуту внутрішньої служби ЗСУ на принципі єдиноначальності, що полягає в

наданні всієї розпорядчої влади та персональної відповідальності командирам щодо їх підлеглих [73]. При цьому в даному Статуті та в інших Статутах ЗСУ відсутні поняття «командира», «начальника», «підлеглого» та «порядку підлеглості», проте системний, логіко-юридичний аналіз вказаних нормативно-правових актів надає можливість дійти висновку, що взаємовідносини підлеглості відсутні між військовослужбовцями з рівними військовими званнями та тими, хто обіймає рівні військові посади.

Український тлумачний словник визначає підлеглисть як залежність старшому за посадою, а підлеглим – людину, яка перебуває в залежності від кого-небудь, підпорядкована комусь, перебуває під владою когось [74, с. 922]. Тобто відсутність відносин підлеглості означає те, що жоден із цих військовослужбовців не має права віддавати накази іншому військовослужбовцю та в інший спосіб керувати його діяльністю. У свою чергу обидва військовослужбовця, які не мають між собою відносин підлеглості, можуть бути підлеглими щодо інших командирів (начальників) та командирами (начальниками) щодо інших підлеглих.

Слід зазначити, що один із суб'єктів зазначених вище суспільних відносин одночасно виступає як суб'єкт (виконавець або співвиконавець) військового кримінального правопорушення, інший суб'єкт суспільних відносин стає потерпілим. Тобто механізм спричинення шкоди відбувається не зовні, а всередині суспільних відносин.

Положення ст. 34 Статуту внутрішньої служби ЗСУ визначають, що у разі спільного виконання службових обов'язків військовослужбовцями, що не підпорядковані один одному, якщо їх службові відносини не визначені командиром (начальником), начальником є старший із них за посадою, а за рівних посад – старший за військовим званням [73]. Виходячи з цього положення Закону, при спільному виконанні службових обов'язків хтось із військовослужбовців виступає в ролі начальника, а інші – в ролі підлеглих або за наказом командира (начальника), або внаслідок прямої вказівки закону.

Для більш детального розуміння детермінант порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями слід звернутися до характеристики особи потерпілого. Необхідність виділення потерпілого як основного елемента об'єкта злочину пов'язана також із тим, що в науці кримінального права визнаним виявився підхід визначення потерпілого як ознаки складу злочину [75, с. 72].

Віктимологія вивчає особистісні та поведінкові характеристики потерпілих від кримінальних правопорушень для визначення їх місця в системі кримінологічної детермінації кримінально-протиправної поведінки, а також для відшкодування заподіяної шкоди та розробки віктимологічного напрямку профілактики злочинності [76, с. 118–121]. Це положення доводить необхідність вивчення сукупності властивостей та якостей, що характеризують особу потерпілого військовослужбовця для найбільш повного розкриття досліджуваних у цій роботі питань.

Подібно до того, як створення типології злочинців дозволяє глибше розкрити механізм злочину, фактори, що його викликають, а, відтак, скоригувати профілактичні заходи з відповідними факторами злочинності, типологія потерпілих, створення якої в широкому соціально-психологічному плані виявиться досягою лише на основні систематичних комплексних віктимологічних досліджень, дозволить попереджати кримінальні правопорушення ще в одному напрямку – проектування заходів попередження на соціальні демографічні та інші групи осіб, які мають підвищений ступінь віктимності з метою її зниження або недопущення її виникнення [77, с. 122–139].

Поведінка потерпілих взаємопов'язана з їх особистісними особливостями, оскільки особистість та її психологічні властивості одночасно є передумовою та результатом її діяльності. Внутрішній психологічний зміст поведінки, що складається за умов певної ситуації, особливо значимої для особи, перетворюється на відносно стійкі властивості особистості, а властивості особистості, своєю чергою,

позначаються в її поведінці [78, с. 136–170].

Таким чином, особливості потенційної жертви, спосіб її життя, характер взаємовідносин із можливим злочинцем можуть сприяти зародженню кримінально протиправного наміру (умислу), а також визначати способи скоєння того чи іншого кримінального правопорушення. В інших випадках поведінка потенційної жертви може, навпаки, перешкодити реалізації кримінально протиправного наміру (умислу), навіяти злочинцеві жалість, симпатію, страх та інші стримуючі почуття. Особистісні особливості жертви відіграють істотну роль як у виборі нею лінії поведінки, так і у виборі засобів реалізації намічених цілей у взаємодії з потенційним виконавцем кримінального правопорушення [79, с. 136–170]. Отже, вивчення особистості потерпілого, його поведінки, впливу потерпілого на виникнення у винного кримінально протиправного наміру (умислу) та втілення цього наміру (умислу) у своє діяння має досить важливе значення [80, с. 11].

Аналізуючи судові вироки, стає цілком очевидно, що переважна більшість потерпілих від порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями є рядовими. Почасти таке співвідношення можна пояснити тим, що при призначенні військовослужбовців на посади сержантського або старшинського складу командирами підрозділів, як правило, підбираються військовослужбовці, які прослужили достатній строк, мають організаторські здібності, проявляють активність при виконанні різноманітних завдань у повсякденній діяльності, за своїми якостями здатні здійснювати керівництво підлеглими їм рядовими.

Ще однією рисою, що характеризує особистість потерпілого військовослужбовця, є умисне приховування фактів застосування насильства стосовно нього, небажання притягнути до відповідальності кривдника. Ця характерна риса особливо поширена у ЗСУ. Практика слідчої та наглядової роботи показує, що основними мотивами такої поведінки є: страх розправи з боку товаришів по службі за «зраду», «слабкість

характеру»; почуття хибного товариства; невіра у можливість допомоги з боку командування.

Подібне ставлення потерпілих військовослужбовців до проявів нестатутних відносин сприяє зростанню латентної злочинності в армії, створює у злочинців почуття вседозволеності та безкарності, що зрештою по спіралі обертається посиленням протиправного впливу на потерпілих, сприяє їх неодноразовій віктимізації.

До цього необхідно додати й те, що в потерпілих досить часто відсутня реальна можливість чинити опір правопорушникам, оскільки традиції «дідівщини» охороняються старослужбовцями й окремі спроби чинити опір одному з правопорушників припиняються у разі необхідності всім контингентом (або групою, що підтримує ці традиції) старослужбовців.

Предметом охоронюваних суспільних відносин виступають взаємовідносини між військовослужбовцями із взаємними правами та обов'язками, що врегульовані ч. 1 Статуту внутрішньої служби ЗСУ [73, с. 11], а також загальновизнаними нормами поведінки в суспільстві.

Соціальний зв'язок має статичний характер, проявляється щодо стабільної позиції військовослужбовців стосовно предмета відносин та полягає у правомірній поведінці один до одного.

Підсумовуючи наведене та з огляду на відсутність між виконавцем військового правопорушення та потерпілим відносин підлеглості, основним безпосереднім об'єктом цього правопорушення ми розуміємо суспільні відносини у сфері військової честі військовослужбовця.

Додатковим об'єктом досліджуваного військового кримінального правопорушення виступає здоров'я (стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад) [81], та тілесна недоторканність. У загальному розумінні «недоторканність» означає «охорону від усіляких посягань з боку будь-кого, закріплену в законі» або «те, що не можна псувати, знищувати, паплюжити через значимість, важливість тощо» [82, с. 336]. Під тілесною недоторканністю

слід розуміти такий стан тіла людини при якому воно не відчуває неприємних фізичних почуттів і фізичного болю.

2.2. Об'єктивна сторона порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості

Правомірну або протиправну діяльність особи можна розглядати як сукупність інтелектуально-вольових процесів, що включає в себе визначення цілей, усвідомлення способів досягнення цих цілей та обрання оптимальних шляхів та безпосередньо активної або пасивної поведінки людини. Така сукупність характерна щодо будь-яких усвідомлених і вольових вчинків [83, с. 47]. При цьому свідомість і воля – не одне і теж. Проте воля, на думку Н. М. Ярмиш, невід'ємна від свідомості й є функцією свідомості [84, с. 14–15]. Суспільно-небезпечна й кримінально протиправна діяльність особи, яка вчиняється у відповідному місці, у відповідний час, у відповідній обстановці, у відповідний спосіб, з використанням засобів і знарядь чи без такого, спричиняючи шкоду суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом або ставлячи ці відносини в реальну загрозу спричинення шкоди утворює об'єктивну сторону кримінального правопорушення.

Об'єктивна сторона – це зовнішній прояв кримінального правопорушення, тобто прояв кримінального правопорушення в об'єктивній реальності, що є сукупністю зовнішніх, об'єктивних ознак (обставин) кримінального правопорушення, які характеризують посягання на його об'єкт і піддаються сприйняттю, встановленню та доведенню [85, с. 8]. М. І. Бажанов під об'єктивною стороною розумів сукупність передбачених законом ознак, які характеризують зовнішній прояв суспільно-небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально правової охорони, а також об'єктивні умови, пов'язані з цим посяганням

[86, с. 81–87]. Схожу точку зору висловлювали Ф. Г. Бурчак і Є. Ф. Фесенко [87, с. 104–110] та інші науковці [88, с. 101–106].

Зокрема, В. М. Кудрявцев у монографії «Об’єктивна сторона злочину» під цією обов’язковою ознакою розумів процес протиправного та суспільно-небезпечного посягання на інтереси, охоронювані кримінальним законом, який починається зі злочинного діяння (дії або бездіяльності) та закінчується моментом настання злочинного результату [89, с. 9].

Будь-яка ознака об’єктивної сторони є соціально значущою та відбиває суспільну небезпеку того чи іншого виду кримінального правопорушення та її ступінь. Ознаками об’єктивної сторони конкретного складу кримінального правопорушення виступають суттєві типові ознаки зовнішньої сторони цього виду кримінального правопорушення [71, с. 110–139] в їх узагальненому вираженні, що виділяються з безлічі можливих проявів відповідного виду кримінальних правопорушень, скоєних насправді.

Як видається, ознаки об’єктивної сторони складу кримінального правопорушення – це юридично значущі ознаки, тобто ознаки, передбачені, по-перше, у кримінальному законі, по-друге – коли диспозиція статті Особливої частини КК України бланкетна й знаходиться в іншому (інших) законі (законах) та (або) в іншому (інших) нормативно-правовому акті (нормативно-правових актах) [90, с. 208; 91, с. 28–31]. Дослідження об’єктивної сторони дозволяє судити не тільки про цей елемент складу, але й визначати інші елементи та ознаки складу кримінального правопорушення.

Усі ознаки об’єктивної сторони відіграють нерівнозначну роль. Найбільш поширеною точкою зору серед науковців є те, що діяння у формі дії (активна поведінка особи) або бездіяльності (пасивна поведінка особи – невтручання у відповідний хід подій за наявності обов’язка діяти [92, с. 44]) є обов’язковою ознакою об’єктивної сторони, всі інші ознаки – факультативні [93, с. 98–101]. При цьому дія або бездіяльність

розглядається не як механічні рухи особи чи утримання від них, а саме як її вчинок [94, с. 249–254].

На нашу думку, «діяння, як певний акт поведінки людини, має не тільки зовнішній вираз, але й внутрішнє ставлення до нього суб'єкта злочину» [95, с. 184–189]. Слід зазначити, що наміри, думки, будь-які переконання особи, якщо вони не втілені в життя, не можуть тягнути за собою кримінальної відповідальності [96, с. 93]. З огляду на це Ш. Монтеск'є зазначав: «Закони повинні карати лише злочинні дії» [97, с. 141].

Деякі вчені вважають, що поряд з діянням обов'язковими ознаками будь-яких складів кримінальних правопорушень виступають наслідки та причинний зв'язок [98, с. 91–92; 99, с. 137–141; 100, с. 79]. На рівні конкретних складів кримінальних правопорушень необхідними (обов'язковими) конструктивними елементами є ознаки об'єктивної сторони, які зазначені в диспозиціях кримінально-правових норм.

Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони матеріальних складів, що передбачають настання певного кримінально протиправного результату, є: суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між ними. У ролі необхідних ознак деяких конкретних складів можуть виступати також спосіб, засоби чи знаряддя, час чи обстановка вчинення кримінального правопорушення. Ці, за загальним правилом, факультативні ознаки стають обов'язковими, якщо вони прямо вказані у диспозиції відповідної норми Особливої частини КК України.

Військові кримінальні правопорушення негативно впливають на нормальну діяльність воєнної організації України, дисфункціонують діяльність деяких її ланок [101, с. 166–170].

Як відомо, склади кримінальних правопорушень за своєю конструкцією (способом опису в диспозиції статті Особливої частини КК України) поділяються на матеріальні (вважаються закінченими після настання суспільно небезпечних наслідків), формальні (для констатації

закінченого складу достатньо вчинення діяння) та усічені (момент закінчення перенесено на стадію готування або замаху на вчинення об'єктивної сторони) [102, с. 249–254; 103, с. 1–10].

Окрему позицію займають так звані формально-матеріальні склади. Специфіка опису таких складів кримінальних правопорушень в диспозиції статті полягає в тому, що наслідки є альтернативою іншим ознакам об'єктивної сторони. Внаслідок того, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення має складний характер і може бути вчинена різними діяннями, одне з яких передбачає настання наслідків, а інше (інші) обмежується лише вчиненням діяння. Тобто диспозиція статті одночасно акумулює в собі як матеріальний, так і формальний склад кримінального правопорушення.

Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутністю відносин підлеглості має саме формально-матеріальний склад. Об'єктивна сторона основного (простого, базового) складу [104, с. 252–264; 105, с. 196–201] цього кримінального правопорушення може бути вчинена шляхом завдання побоїв або іншого насильства.

Кваліфікація за ст. 406 КК України можлива за наявності таких трьох умов об'єктивно-суб'єктивного характеру:

- якщо фізичне чи психічне насильство над потерпілим вчинено у зв'язку з виконанням ним обов'язків військової служби;
- якщо кримінальне правопорушення не пов'язане з виконанням потерпілим обов'язків військової служби, але в момент його вчинення або він, або винний перебували при виконанні цих обов'язків;
- якщо кримінальне правопорушення вчинено не у зв'язку і не при виконанні обов'язків військової служби, але було пов'язане з проявом явної неповаги до військового колективу.

Незважаючи на те, що дії, які розглядаються, можуть відбуватися за різних обставин, у різний час і з різних мотивів, за наявності будь-якої з

вищевказаних умов вони повинні кваліфікуватися за ст. 406 КК України, оскільки порушують встановлений порядок проходження військової служби. Це військове кримінальне правопорушення, спричиняючи шкоду особистості військовослужбовця, перешкоджає виконанню ним своїх службових обов'язків. Не викликає сумніву той факт, що людина, яка зазнає систематичного або навіть одиничного фізичного або психічного насильства, не може належним чином виконувати обов'язки, передбачені військовим законодавством. Вона стає неефективною бойовою одиницею, що негативно впливає на бойове злагодження підрозділу зокрема і створює загрозу боєздатності підрозділу і боєздатності військ в цілому. Боєздатність (бойова готовність) військ, у свою чергу, виступає як головний фактор військової безпеки держави.

Поняття побоїв не розкривається в чинному кримінальному законодавстві. У науці, як правило, під побоями розуміють завдання численних ударів по тілу потерпілого. Український тлумачний словник «побої» визначає як наслідки побиття, а «побиття» – завдання ударів [74, с. 960–961]. Сутність суспільної небезпеки аналізованих побоїв полягає в їх спроможності, по-перше, виробляти негативні зміни у соціальній дійсності; по-друге, порушувати впорядкованість системи суспільних відносин або необхідні умови їх функціонування, що забезпечують обстановку суспільного спокою, дотримання відносин моральності, фізичну та психічну недоторканність особистості, нормальний фізичний та психічний розвиток; по-третє, деформувати і вносити елемент дезорганізації в правопорядок, що склався в військових підрозділах.

Насильницький характер побоїв очевидний, оскільки внаслідок завдання різноманітних ударів страждає тілесна недоторканність конкретної людини. Ступінь тяжкості побоїв не визначається, бо вони не спричиняють наслідків, спрямованих на розлад здоров'я. Побої порушують природний перебіг життя, нормальні життєві умови військового колективу, негативно впливаючи на військовий правопорядок та військову дисципліну.

Їхня небезпека полягає насамперед у тому, що побої можна порівняно легко вчинити і дуже важко з об'єктивних причин запобігти.

Побої відносяться до насильницьких кримінальних правопорушень, які мають латентний характер, тому що потерпілі не бажають оприлюднювати подібні випадки. Науковці вважають, що побоям притаманні дві умови: спричинення фізичного болю та відсутність тілесних ушкоджень [106, с. 158]. Під фізичним болем слід розуміти те, що сигналізує людині про якесь неблагополуччя, що виникає в середині організму або про дію якогось руйнівного чи дратівливого чинника ззовні. Жоден з нормативно-правових актів не дає чітких юридичних критеріїв цього терміна. Медична наука визначає почуття болю як складний фізіологічний процес, що включає в себе периферичні та центральні механізми, які мають емоційне, психічне та вегетативне забарвлення [107, с. 156–159]. Таким чином, біль – це суб'єктивне поняття, яке з точки зору медицини не розцінюється як шкода здоров'ю.

Аналізуючи етимологію слова «побої», можна визначити, що воно визначається множинністю вчинення ударів, як мінімум двох. У науковій літературі висловлено також думку, що під побоями треба розуміти нанесення трьох і більше ударів. Так, вказується, що побої – це нанесення багаторазових ударів по тілу потерпілого, його побиття, а удари при цьому наносяться твердим тупим знаряддям багаторазово (три рази і більше). Тобто нанесення одного удару не може розцінюватися як побої, тобто не утворює складу цього військового кримінального правопорушення.

На нашу думку, така позиція є несправедливою й не відповідає конституційним принципам захисту прав і свобод людини та громадянина. Один удар, завданий фізично міцною людиною рукою, ногою, твердим предметом або ж у чутливі частини тіла (область живота, геніталій), буде набагато болючіше, а отже, суспільно небезпечніше, ніж нанесення, наприклад, трьох слабших ударів. Він може не призвести до шкоди здоров'ю, яка не фіксується, але здатний викликати знерухомлення, втрату

свідомості, утруднення дихання тощо.

І хоча деякі науковці висловлювали думки, що під побоями можна розуміти й нанесення одного удару [108, с. 12], нам зрозуміло, що завданням одного удару потерпілому можуть бути заподіяні синці, садна, інші ушкодження, які не спричинили заподіяння шкоди здоров'ю, але пов'язані із заподіянням болю, і що за такі протиправні дії винна особа має нести кримінальну відповідальність проте вважаємо не заснованим на законі ототожнення термінів «побої» та «один удар».

На наш погляд, в якості *de lege ferenda* слід запропонувати законодавцю внести зміни до ч. 1 ст. 406 КК України й викласти її в такій редакції: «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виявилось в умисному завданні удару, побоїв чи вчиненні іншого насильства».

Аналізуючи поняття «іншого насильства» насамперед слід звернутися до Тлумачного словника української мови, який під насильством розуміє «застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось» [74, с. 693]. У нашому розумінні, насильство – це об'єктивована дія суб'єкта, яка спрямована на потерпілого. Виходячи з того, що всі можливі види впливу на людину опосередковані біологічною та психічною сферами їх застосування, в науці виділяють енергетичний (фізичний вплив) та інформаційний (психічний вплив) способи впливу на людину. Тобто насильство – це протиправний, умисний, фізичний чи психічний вплив, спрямований на іншу людину проти або поза його свідомістю та волею, який завдав йому істотну шкоду чи створило небезпеку її заподіяння [109, с. 823–834].

Деякі науковці вважають, що термін «насильство» використовується в кримінальному кодексі лише для характеристики фізичного насильства [110, с. 149–167]. Характеризуючи прояви насильства було висловлено думку, що поняття «психічного насильства» не синонімічно поняттю

«психічний примус» і тому доцільно говорити про психічний вплив, а не про психічне насильство [111, с. 204–207].

Законодавець у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [112] термін «домашнє насильство» визначає як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства.

Професорка О. Ф. Скакун під насильством розуміє «фізичний або психічний вплив на іншу людину всупереч її волі (інтересам). Фізичне насильство виражається в тілесному впливі на організм людини (побої, тілесні ушкодження, мордування) шляхом залякування, погроз з метою зламати волю потерпілого до опору, до боротьби за свої права та законні інтереси. Насильство порушує гарантоване Конституцією України право громадян на особисту недоторканність» [113, с. 184]. На наш погляд, науковець достатньо широко трактує поняття фізичного насильства, пов'язуючи його також з психічним впливом (залякування, погрози).

Сутність насильства як способу посягання полягає або у встановленні контролю над потерпілим, або, керуючись низовинними спонуканнями, суб'єкт прагне заподіяти потерпілому фізичний біль, страждання, каліцтво, заподіявши які втрачає, так би мовити, інтерес до потерпілого, оскільки їх заподіяння є тим результатом, до якого він прагнув, за винятком випадків, коли насильство застосовується як спосіб вчинення іншого кримінального правопорушення.

Фізичне насильство завжди спрямоване на біологічну підструктуру особистості й становить дії, за допомогою яких особа, що посягає, реалізує свій гнів, ненависть, помсту та інші низовинні до потерпілого почуття. Воно проявляється в ударах, порізах, викручуванні рук, зв'язуванні, удушенні та інших активних діях винного. Для заподіяння тілесних ушкоджень та ушкоджень внутрішніх органів людини нерідко використовуються різні знаряддя та засоби: побутові предмети, газо-, електроприлади, ніж, палиця, шматок скла, камінь, окіп, зброя та інші предмети. Залежно від

особливостей реалізації насильства воно може бути відкрите (потерпілий усвідомлює, що проти нього здійснюється акт агресії, що супроводжується фізичним впливом) та приховане, неочевидне для потерпілого (несподіваний удар в спину).

На нашу думку, найбільш вдале формулювання фізичного насильства надав Л. Д. Гаухман, розуміючи під «ним умисний вплив, спрямований на внутрішні та (або) зовнішні частини людського тіла або на весь організм в цілому проти або без свідомості і волі потерпілого, що завдало йому істотної шкоди або створило небезпеку заподіяння такої шкоди» [114, с. 127].

Водночас слід погодитись з точкою зору М. І. Панова, який вважав, що фізичне насильство не завжди передбачає настання суспільно-небезпечних наслідків, це є особливий спосіб вчинення злочинної дії [115, с. 33]. Законодавець криміналізував саме дію, не виключаючи при цьому можливість настання наслідків, хоча наслідки не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 406 КК України.

О. М. Гумін класифікував фізичне насильство за різними критеріями, зокрема [116, с. 97]:

- 1) за ступенем небезпеки для життя;
- 2) за ступенем тяжкості спричинених пошкоджень здоров'ю;
- 3) за формою вини;
- 4) за формою прояву;
- 5) за функціональною роллю.

У цілому підтримуючи позицію науковця щодо підстав класифікації насильства, наголошуємо, що проявам насильства притаманна лише умисна форма вини. Насильство може супроводжуватися примусом військовослужбовців до виконання різних забаганок:

– переклад на військовослужбовців молодших періодів служби військовослужбовцями старших періодів служби своїх обов'язків по службі та у побуті;

- підшивки комірців;
- прасування форми, одягу;
- чищення взуття;
- прибирання приміщень, території;
- виконання за військовослужбовців старших періодів служби важкої фізичної роботи;
- несення служби у наряді тощо;
- вимаганням грошей, предметів форми одягу, продуктів харчування та інших особистих речей.

Наразі відсутня єдина точка зору щодо введення одурманюючих, сильнодіючих або отруйних речовин в організм людини. Одні автори вважають, що це є фізичним насильством, інші наполягають, що таке введення є проявом психічного насильства, тому що воно спрямоване лише психічну діяльність особи. На нашу думку, таке введення може розглядатися як фізичне насильство лише у випадках порушення тілесної недоторканності, якщо особа була введена в оману, тобто несвідомо приймала вказані речовини, то мова йде про психічне насильство, тому що свідомість і воля – психологічна складова людини.

Як один із видів фізичного насильства слід розглядати позбавлення волі без фізичного впливу на тіло людини [117, с. 32; 118, с. 122]. Так, на думку О. П. Дзьобаня, стереотипність масової свідомості полягає в ототожнюванні насильства лише з фізичною надругою над людиною. Насильство, з точки зору науковця, «є соціальною категорією, яка існує у всіх сферах суспільного життя та має універсальний характер» [119, с. 30].

Науковці по-різному визначають поняття психічного насильства. Деякі з них звужують поняття психічного насильства до проявів загроз, які криміналізував законодавець. Інші вважають, що погрози або залякування взагалі не охоплюється поняттям насильства, тому що законодавець окремо передбачає кримінальну відповідальність за насильство та за погрозу застосування насильства [120, с. 10–11].

М. К. Дімітров під погрозою розуміє передачу інформації вербальним чи невербальним способом, щодо заподіяння в майбутньому шкоду потерпілому з метою залякування останнього, при цьому науковець вважає що обіцянка заподіяти шкоду як реальною так і удаваною, головне, щоб у потерпілого існували реальні підстави лякатися цієї погрози [121, с. 104–107].

З точки зору науковця, всі без винятку суспільно-небезпечні погрози, незалежно від наявності або відсутності вказівки в нормі закону приписів щодо реальних підстав боятися її реалізації, обов'язково характеризуються обстановкою вчинення злочину, а саме допускають можливість реалізації погрози, відсутність таких підстав означає відсутність небезпеки для суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом [122, с. 499]. Погроза на кшталт «ти у мене побачиш», «ти дочекаєшся» не створює реальних підстав її побоюватися.

Г. І. Чангулі визначає погрозу як вплив, що переслідує мету залякати та добитися від потерпілого вчинення або утримання від вчинення відповідних дій на користь (в інтересах) того, хто погрожує [123, с. 796].

У свою чергу І. В. Самощенко виділяє такі різновиди погроз за їх змістом [124, с. 93]:

- 1) погроза насильством;
- 2) погроза розповсюдженням відомостей, що ганьблять потерпілого або які потерпілий бажає зберегти в таємниці;
- 3) погроза пошкодженням або знищенням майна.

Для встановлення поняття «психічне насильство» насамперед слід звернутись до тлумачного словника, який термін «психічний» пов'язує з внутрішнім світом людини, її почуттями, настроєм [74, с. 1160]. Виходячи з цього психіка людини, її свідомість та воля є об'єктом психічного насильства.

У науці існує декілька позицій відносно змісту поняття «психічне насильство». Так, на думку Р. А. Левретової, поняття «психічне насильство»

охоплює погрози спричинення будь-якої шкоди людині (фізичної, майнової, моральної) та обмеження її волевиявлення [125, с. 5–6].

У свою чергу М. І. Панов вважав, що прояв психічного насильства може спричиняти шкоду різноманітним суспільним відносинам у сфері власності, інтересів правосуддя, порядку управління або тим, які безпосередньо стосуються людини. На його думку, образа, примушування, доведення до самогубства є психічними насильницькими діями, які не пов'язані з погрозою [126, с. 26–29].

В. Ф. Іванов до психічного насильства, окрім образи, відносить наклеп та розповсюдження інформації, яка може спричинити психічну травму людині чи вплинути на свободу її волевиявлення [127, с. 8–9].

На переконання І. М. Даньшина, під психічним насильством слід розуміти залякування людини психічною розправою з метою зламати її волю до опору [128, с. 7–8].

На наш погляд, найбільш вдалою є пропозиція професора О. М. Храмцова, який проаналізував майже всі сучасні погляди вчених на цю кримінально правову категорію та запропонував таке поняття психічного насильства – «суспільно небезпечний, протиправний вплив на психіку іншої особи або групи осіб, який здійснюється з негативістських або інструментальних мотивів в інформаційній формі всупереч або поза волею цих осіб, впливає на свободу їх волевиявлення або спричиняє психічну або фізіологічну травму» [129, с. 130–134]. На його думку, психічне насильство не лише обмежує або нейтралізує волевиявлення особи, а в деяких випадках може спричинити психічну або навіть фізіологічну шкоду (травму) [130, с. 49–50]. При цьому О. С. Вікторов, на наш погляд, безпідставно відносить психічні травми до тілесних ушкоджень [131, с. 66], якщо не йдеться про захворювання психічною хворобою, як ознакою тяжкого тілесного ушкодження. Водночас можна погодитись із точкою зору С. В. Бородіна, який стверджував, що психічна травма, якщо потерпілий страждав захворюваннями судинної системи або серця, психічна травма може

викликати смерть [132, с. 34].

Розглядаючи інше насильство як ознаку об'єктивної сторони порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, слід зазначити, що тут йдеться як про фізичне, так і про психічне насильство. Фізичне насильство має прояв у будь-якому фізичному впливі на фізичну недоторканність потерпілого, яке не охоплюється поняттям побоїв і не спричиняє потерпілому тілесних ушкоджень. До проявів такого фізичного насильства слід віднести: хапання, поштовхи, струшування, шльопання, порку, стусани, щипки та ляпаси, обмеження сну, обмеження в їжі, припікання, стискання, кидання об'єктів, ізоляція, зв'язування, удушення.

М. І. Хавронюк під іншим насильством розумів «різні види фізичного впливу на потерпілого, які не є побоями й не пов'язані зі спричиненням тілесних ушкоджень: нанесення ляпасу, поштовх, зв'язування чи інше позбавлення волі, насильницьке вчинення сексуальних розбещень, а так само погрози застосування фізичного насильства, пов'язані з вимогами до потерпілого виконувати замість винного ті чи інші обов'язки військової служби <...> надати йому особисті послуги <...> передати для споживання чи користування продукти або інші предмети, що належать потерпілому на праві приватної власності або видані у користування» [133, с. 1291].

На думку С. І. Дячука, у випадках, коли насильство над військовослужбовцем супроводжується вилученням у потерпілого його власних речей, то такі дії потребують кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень (військових і проти власності), вилучення предметів обмундирування, що видається військовослужбовцю, охоплюється ст. 406 КК України [134, с. 4].

Частина 2 ст. 406 КК України має три кваліфікуючі ознаки:

- 1) вчинення діяння щодо кількох осіб;
- 2) спричинення легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень;
- 3) вчинення діяння, що має характер знущання або глумлення над

військовослужбовцем.

Аналізуючи першу з кваліфікуючих ознак «вчинення діяння щодо кількох осіб», слід зазначити, що Український тлумачний словник під словом «кілька» розуміє невизначену малу кількість у межах від трьох до десяти [74, с. 506]. Зрозуміло, що законодавець мав на увазі ситуації, коли військовослужбовець завдає побоїв або вчиняє інше насильство що найменш до двох військовослужбовців, таку ж позицію займають інші науковці [135, с. 47; 136, с. 53; 137, с. 931].

В. В. Бондарев вважає, що вчинення насильства щодо кількох осіб має охоплюватись єдиним (в незалежності від часу виникнення раптовим чи заздалегідь обдуманим) умислом [138, с. 59]. Про існування такого умислу може свідчити невеликий розрив у часі або одночасність застосування насильства щодо декількох військовослужбовців, в іншому випадку мова може йти про повторність кримінальних правопорушень.

На наш погляд, більш вдалим було б викладення цієї ознаки таким чином: «вчинення діяння щодо двох або більше осіб».

Спричинення легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень при прояві нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями окрім порядку проходження військової служби спричиняє шкоду здоров'ю потерпілого під яким науковці розуміють нормальне функціонування тканин і органів тіла людини [139, с. 361], яке є об'єктом кримінально-правової охорони.

С. В. Познишев під тілесними ушкодженнями розуміє всі дії, які вчиняються без наміру позбавити життя внаслідок яких, потерпілому були завдані фізичні страждання [140, с. 217]. Водночас з точки зору А. А. Піонтковського, тілесне ушкодження – це протиправне умисне або необережне спричинення однією особою шкоди здоров'ю або фізичних страждань іншій особі шляхом порушення анатомічній цілісності тканин або правильного функціонування тканин або органів людського організму [141, с. 569].

Відповідно до п. 1.2 Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджених наказом МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6, з медичної точки зору тілесними ушкодженнями є порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджуючих факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних [142].

Водночас ст. 122 КК України надає таке визначення середньої тяжкості тілесних ушкоджень: «ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у статті 121 цього Кодексу, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину» [1]. Під тривалим розладом здоров'я Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень розуміють розлад здоров'я більш ніж на 21 день, а стійкою втратою працездатності менш як на одну третину визнають втрату загальної працездатності від 10 до 33 % [142].

КК України не містить поняття легкого тілесного ушкодження, зрозуміло що його наслідки менш небезпечні ніж наслідки середньої тяжкості тілесного ушкодження. Вищезначені Правила під цими ушкодженнями визначають «такі, що спричинили короточасний розлад здоров'я чи незначну стійку втрату працездатності (при цьому короточасним належить вважати розлад здоров'я тривалістю понад шести днів, але не більше як три тижні (21 день), а під незначною стійкою втратою працездатності належить розуміти втрату загальної працездатності до 10 %) або не спричинили зазначених наслідків (ушкодження, що має незначні скороминущі наслідки, тривалістю не більш як шість днів)» [142].

На думку О. В. Ободовського [68, с. 183] та М. І. Хавронюка [143, с. 1292], знуцання та глумлення, як характеристика насильства відносно військовослужбовця, є синонімічними поняттями.

Проте М. І. Карпенко розрізняє ці поняття. На його думку, «знуцання – це дії, пов'язані із чисельним завданням фізичного болю, у тому числі із

застосуванням термічного впливу, з позбавленням їжі, води, сну тощо, або завданням моральних страждань потерпілому, які продовжуються тривалий час», в свою чергу «глумлення – це дії, які супроводжуються демонстративною зневагою до загальноприйнятих норм моралі, проявом безсоромності, які полягають у вчиненні образливих дій стосовно потерпілого або в примушенні останнього вчиняти такі дії, які цинічно принижують його честь і гідність і потерпілий не в змозі їх припинити через свій безпомічний стан» [144, с. 11].

С. О. Харитонов також розмежовує ці поняття, вважаючи, що насильство, яке має характер знущання окрім фізичних мук спричиняє моральні страждання, тому що потерпіла особа не в змозі протистояти винному. Як приклади знущання він наводить наступне: «неодноразове насильницьке виштовхування потерпілого на холод чи під дощ без відповідної одежі, систематичне позбавлення його сну, демонстративне виявлення неповаги до нього, позбавлення можливості прийняти їжу, систематичне нанесення побоїв та ін» [9, с. 137]. Глумлення, на думку вченого, це «вчинення образливих дій – плювання, забруднення тіла та одягу потерпілого речовинами, які мають стійкий та неприємний запах, зв'язування, оприлюднення матеріалів листування тощо» [9, с. 138].

Український тлумачний словник також розрізняє поняття «знущання» та «глумлення». Глумлення – зле висміювання, насміхання. Знущання – заподіювання мук, глузування [74, с. 228, 443]. О. В. Ободовський, спираючись на вироки судів в якості прикладів знущання та глумлення, наводить наступні дії: «удари по обличчю віником, який використовувався для прибирання туалетів, змушування співати в ночі пісні або танцювати, віджиматися від підлоги, коли на військовослужбовці лежить інший військовослужбовець, стояти навприсядки та на витягнутих руках тримати стілець» [68, с. 186–187].

Як особливо кваліфікуючі ознаки складу цього військового кримінального правопорушення законодавець передбачив вчинення його

групою осіб або із застосуванням зброї, або якщо діяння спричинило тяжкі наслідки.

Теорія кримінального права виділяє шість форм співучасті у вчиненні кримінального правопорушення, які поділяються за об'єктивними ознаками на просту (без розподілу ролей) та складну (з розподілом ролей) співучасть та за характером (стійкістю) суб'єктивних зав'язків [145, с. 85] на групу осіб, які вчинили кримінальне правопорушення без попередньої змови між собою, групу осіб, які вчинили кримінальне правопорушення за попередньою змовою між собою, організовану групу та злочинну організацію.

На думку О. О. Дудорова, відсутність попередньої змови (домовленості про вчинення чого-небудь) означає дві речі: по-перше, кримінальне правопорушення вчиняється при простий співучасті (кожен із співучасників повністю або частково виконує об'єктивну сторону кримінального правопорушення); по-друге інші співвиконавці приєднуються к діяльності виконавця під час виконання останнім об'єктивної сторони порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, при цьому умисел на приєднання виникає спонтанно [146, с. 130–138].

З точки зору М. І. Мельника, «відсутність попередньої змови не виключає можливості існування цієї змови між учасниками групи на час виконання об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Тобто вчиняючи кримінальне правопорушення, члени групи можуть узгоджувати свою поведінку у тому числі й посткримінальну» [147, с. 94].

А. А. Вознюк і О. В. Хуторянський зазначають: «Ця змова формується після активізації об'єктивної сторони, яка виявляється у вчиненні кримінального правопорушення та у спільній узгодженій діяльності учасників групи стосовно одного або кількох потерпілих, взаємній підтримці та інших діях. Дія одного злочинця може долучатися до кримінального правопорушення, який вже почали інші, але це стається до

завершення або припинення. Один учасник повинен сприяти вчиненню кримінального правопорушення іншому, а останній повинен розуміти і приймати це сприяння. В іншому випадку це не можна вважати співучастю» [148, с. 98].

За твердженням В. О. Навроцького, «група осіб може бути створена на підставі попередньої поведінки співучасників, яка дає підставу розраховувати на приєднання до вчинення кримінального правопорушення. При цьому узгодженість дій співучасників має прояв у спрямованості їх дій до одного й того ж потерпілого (потерпілих), допомогу один одному, використанні однотипних способів вчинення кримінального правопорушення» [149, с. 379].

Серед науковців існує дві протилежні точки зору відносно кваліфікуючої ознаки вчинення кримінального правопорушення групою осіб. Деякі з них вважають, що мова йде відносно такої форми співучасті, як вчинення кримінального правопорушення групою осіб без попередньої змови. Інші переконані, що ця кваліфікуюча ознака об'єднує дві форми співучасті – група осіб без попередньої змови та група осіб за попередньою змовою. Вбачається, що остання точка зору є більш досконалою. На нашу думку, група осіб є родовим поняттям, яке охоплює названі дві форми співучасті.

Під застосуванням зброї при вчиненні порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості слід розуміти використання предметів та пристроїв, що призначені для ураження живих цілей і не мають іншого призначення [150]. Зрозуміло, що військовослужбовець під час виконання своїх обов'язків військової служби може використовувати різноманітні види зброї – холодну зброю, вогнепальну стрілецьку зброю, мінометну та артилерійську зброю, навіть ракетну зброю. Сьогодні поширене використання дронів як виду зброї.

Але, на нашу думку, не слід погоджуватися з позицією М. І.

Хавронюка, який, коментуючи положення ст. 404 КК України, розумів під зброєю «будь-яку зброю, що фактично може використовуватися військовослужбовцями різних військових формувань під час виконання обов'язків з військової служби, не виключаючи малу саперну лопатку, яка крім основного призначення (інженерного) може бути використана під час рукопашного бою» [58, с. 108–110].

На наш погляд, під час рукопашного бою можуть бути використані будь-які предмети господарського призначення, але їх використання не робить їх зброєю автоматично. Також важко уявити собі використання міномету, танку, артилерійської установки або дрону при вчиненні військового кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 406 КК України.

Виходячи з цього можна дійти висновку, що під зброєю слід розуміти виключно вогнепальну стрілецьку та холодну зброю, яка є штатною для відповідного військового підрозділу. Крім того, під використанням зброї слід розуміти такі випадки:

- 1) використання зброї за цільовим призначенням (постріл з автомата, удар ножем);
- 2) використання зброї в іншій спосіб (удар прикладом автомата);
- 3) загроза негайного використання зброї за цільовим призначенням.

Тяжкі наслідки, як особливо кваліфікуюча ознака цього кримінального правопорушення, є оціночним поняттям. На відміну від понять точного значення, вони характеризуються невизначеністю, відсутністю однозначних, чітких, суворо фіксованих ознак [151, с. 99–106]. Оціночні поняття, як вірно відзначали О. О. Дудоров та О. Р. Мовчан, «повинні наповнюватися конкретним змістом при доктринальному або судовому тлумаченні відповідної кримінально-правової норми» [152, с. 162–170]. Водночас Розділ XIX Особливої частини КК України визначає тяжкі наслідки лише в примітці до ст. 425 КК України, дія якої поширюється на статті 425, 426, 426-1 КК України.

Рішення ЄСПЛ від 17.01.2013 р. (Справа Мосендз проти України) стосовно самогубства військовослужбовця, яке було викликане жорстоким поведінням з боку вищестоящих військовослужбовців, визнало факт вчинення самогубства як тяжкий наслідок [153].

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 р. № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади та службових повноважень» під нематеріальними тяжкими наслідками розуміє «заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень або смерті, доведення його до самогубства, розвал діяльності підприємства, установи, організації, їх банкрутство, створення аварійної ситуації, що потягла людські жертви, тощо» [154]. У свою чергу в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 7 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» поняття «інші тяжкі наслідки» тлумачаться як «випадки заподіяння тяжких тілесних ушкоджень хоча б одній людині, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом і більше особам, шкоди у великих розмірах підприємству, установі, організації чи громадянам, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих ділянок» [155].

Науковці по-різному визначають зміст тяжких наслідків як особливо кваліфікуючої ознаки ч. 3 ст. 406 КК України:

- «тяжкі тілесні ушкодження, необережне заподіяння смерті, самогубство потерпілого» [156, с. 50];

- «тяжкі тілесні ушкодження, смерть потерпілого, самогубство потерпілого чи його психічне захворювання, зниження бойової готовності підрозділу, виникнення конфлікту між великою групою військовослужбовців (групова бійка), дезорганізація діяльності військової частини» [134, с. 4];

- «заподіяння потерпілому умисного тяжкого тілесного ушкодження, його вбивство через необережність, доведення до самогубства, самовільне залишення потерпілим військової частини або місця служби, здійснення

насильства у формі катування (мордування), спричинення мук, виникнення конфлікту між окремими групами військовослужбовців, які не перебувають у відносинах підлеглості, завдання середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом і більше особам, психічне захворювання потерпілого, а також знищення та пошкодження бойової техніки чи іншого військового майна, що завдало значної шкоди державі, зниження бойової готовності підрозділу чи військової частини, зрив виконання бойового завдання, виникнення у військовій частині масових заворушень, заподіяння потерпілим самокалічення, замах потерпілого на самогубство, побої й інше насильство, які мають жорстокий, нещадний, неприродний та вишуканий характер, які супроводжувалися заподіянням особливих додаткових і (або) нестерпних фізичних та (або) психічних мук і (або) моральних страждань потерпілому чи його близьким, що має характер знущання, або переростає в тортури або глумлення над військовослужбовцем в формі садизму» [136, с. 54].

На нашу думку, останнє визначення тяжких наслідків видається дуже сумнівним, тому що науковець у деяких випадках ототожнює наслідки з діями як ознакою об'єктивної сторони (наприклад, здійснення насильства у формі катування (мордування), спричинення мук). Не зовсім зрозуміло, яким чином нестатутні відносини можуть спричинити фізичних чи психічних мук або моральних страждань близьким військовослужбовця. Окрім того, не можна визначати оціночне поняття шляхом використання іншого оціночного поняття (наприклад, побої й інше насильство, які мають жорстокий, нещадний, неприродний та вишуканий характер). Також сумнівно, що наслідком нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями може виступати знищення або пошкодження бойової техніки.

Вбачається, що тяжкі наслідки слід розглядати під кутом спричинення шкоди об'єкта посягання, а саме нормальній діяльності воєнної організації України та особі потерпілого.

Якщо йдеться про тяжкі наслідки у сфері нормальної діяльності

воєнної організації України, то ними, на наш погляд, слід визнавати підрив або зниження боєздатності військово підрозділу (військової частини), неспроможність потерпілим виконати свої обов'язки несення прикордонної служби, бойового чергування, внутрішньої служби, зрив виконання бойового завдання. З огляду на додатковий об'єкт тяжкими наслідками слід вважати умисні або необережні тяжкі тілесні ушкодження потерпілому, необережне вбивство потерпілого, самогубство потерпілого.

Висновки до розділу 2

Аналіз об'єктивних ознак порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості дозволяє дійти наступних висновків:

1. Використання категорій «цінність», «благо» та «інтерес» має обмежений (звужений) характер і не може повною мірою характеризувати такий досить складний елемент, як об'єкт кримінального правопорушення.

2. Родовим об'єктом кримінальних правопорушень порядку несення військової служби є суспільні відносини, що складаються й функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також поліцейськими поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях) військової служби, яка є основою нормальної діяльності воєнної організації України, відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від кримінально-протиправних посягань.

3. Основним безпосереднім об'єктом цього правопорушення розуміються суспільні відносини у сфері військової честі військовослужбовця, при цьому додатковим об'єктом досліджуваного військового кримінального правопорушення виступає здоров'я (стан повного фізичного, психічного й соціального благополуччя, а не лише

відсутність хвороб і фізичних вад) та тілесна недоторканність.

4. Кваліфікація за ст. 406 КК України можлива за наявності таких трьох умов об'єктивно-суб'єктивного характеру: якщо фізичне чи психічне насильство над потерпілим вчинено у зв'язку з виконанням ним обов'язків військової служби; якщо кримінальне правопорушення не пов'язано з виконанням потерпілим обов'язків військової служби, але в момент його вчинення або він, або винний перебували при виконанні цих обов'язків; якщо кримінальне правопорушення вчинено не у зв'язку і не при виконанні обов'язків військової служби, але було пов'язано з проявом явної неповаги до військового колективу.

5. В якості *de lege ferenda* слід запропонувати законодавцю внести зміни в ч. 1 ст. 406 КК України й викласти її в наступній редакції: «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виявилось в умисному завданні удару, побоїв чи вчиненні іншого насильства».

6. Під зброєю слід розуміти виключно вогнепальну стрілецьку та холодну зброю, яка є штатною для відповідного військового підрозділу.

7. Під використанням зброї слід розуміти такі випадки: використання зброї за цільовим призначенням (постріл з автомата, удар ножем); використання зброї в інший спосіб (удар прикладом автомата); загроза негайного використання зброї за цільовим призначенням.

8. Тяжкими наслідками слід визнавати підрив або зниження боєздатності військового підрозділу (військової частини), неспроможність потерпілим виконати свої обов'язки несення прикордонної служби, бойового чергування, внутрішньої служби, зрив виконання бойового завдання.

9. З огляду на додатковий об'єкт тяжкими наслідками слід вважати умисні або необережні тяжкі тілесні ушкодження потерпілому, необережне вбивство потерпілого, самогубство потерпілого.

РОЗДІЛ 3

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ МІЖ НИМИ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ

3.1. Суб'єкт порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості

Розуміння терміна «суб'єкт кримінального правопорушення» має важливе значення для вирішення різноманітних питань, пов'язаних з притягненням осіб до кримінальної відповідальності за їхні дії. Правові характеристики суб'єкта кримінального правопорушення (злочину) та особистісні якості злочинця, які є соціально значущими, враховуються при прийнятті рішень щодо кримінальної відповідальності, індивідуалізації покарання або звільнення від кримінальної відповідальності.

На думку А. М. Шульги, «методологічні основи вчення про суб'єкта злочину належать до ранніх теорій і кримінально-правових поглядів І. Канта, Р. Гегеля, П. Фейєрбаха, І. Фіхте, а також інших представників філософії та кримінального права, які значно вплинули на розвиток української правової думки» [157, с. 252].

Як вважають М. І. Панов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна та інші правознавці, суб'єкт, об'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони злочину є обов'язковими структурними елементами складу будь-якого кримінального правопорушення. Тому для правильної кваліфікації суспільно-небезпечного діяння необхідно встановити всі обов'язкові ознаки, які йому притаманні [158, с. 165].

Український тлумачний словник визначає суб'єкта в чотирьох вимірах [74, с. 1423–1424]:

1) істота, здатна до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності;

- 2) особа, група осіб, організація, яким належить активна роль у певному процесі, акті;
- 3) особа чи організація як носій певних прав та обов'язків;
- 4) людина як носій певних фізичних і психічних якостей; людина як об'єкт дослідження.

Філософський енциклопедичний словник наводить таке визначення поняття «суб'єкт»: (від лат. *subjectus* – що лежить внизу, що знаходиться в основі) носій предметно-практичної діяльності та пізнання (індивід або соціальна група), джерело активності, яке спрямоване на об'єкт [159, с. 626].

Як відомо, з погляду кримінального права суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та досягла віку притягнення до кримінальної відповідальності [160, с. 135]. Ще І. Кант, характеризуючи суб'єкта злочину, наголошував, що це «людина, яка володіє свободою волі і вчинення злочину є проявом її волі». [161, с. 137]. Досі існує дискусія щодо визнання суб'єктом кримінального правопорушення юридичну особу, як в низьке деяких закордонних країн (США, Канада, Франція, Англія, Німеччина, Нідерланди, КНР та ін.), проте, на наш погляд, така позиція не відповідає основним принципам вітчизняної доктрини кримінального права.

У ч. 2 ст. 2 КК України наголошується: «Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [1]. Принцип винної відповідальності за вчинення суспільно-небезпечного діяння не може бути розповсюджений на юридичних осіб. Психічне ставлення до своїх вчинків і наслідків таких вчинків характерно лише для людини, тобто фізичної особи.

Досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, – обов'язкова ознака (складова) суб'єкта. Це зумовлюється тим, що лише досягнувши відповідного віку, людина здатна усвідомлювати суспільно-

небезпечний характер свого діяння та в деяких випадках його протиправність, тому що кількість прожитих років свідчить про якісну наповнюваність розвитку будь-якої людини.

Встановлення законодавчих норм щодо мінімального віку, з якого особа може нести кримінальну відповідальність, є вкрай складною проблемою, що потребує глибокого соціологічного аналізу з урахуванням широкого спектру об'єктивних та суб'єктивних факторів. Вона вимагає ретельного дослідження дитячої психології, впливу соціального середовища, етнічних і культурних особливостей, а також міжнародного досвіду та стандартів прав людини. Такий аналіз має передбачати не лише фізичний і розумовий розвиток дитини, але й її здатність до моральної та правової свідомості. Врахування цих складних аспектів дозволить уникнути неправомірного чи неадекватного застосування закону в контексті дитячої кримінальної відповідальності.

Так, у багатьох ісламських країнах, а також у Швейцарії та Ірландії, кримінальна відповідальність настає з 7 років із застереженням, що форма її реалізації не може бути покаранням. У Великій Британії мінімальний вік – 10 років, у Франції – 13. У Норвегії, ФРН, Румунії, Болгарії та Японії кримінальна відповідальність настає при досягненні 14 років [162, с. 201].

Чинний КК України оперує двома поняттями: «загальний вік» – 16 років та «знижений вік» – 14 років. При цьому кримінальна відповідальність з 14 років настає лише за кримінальні правопорушення, вичерпний перелік яких законодавчо закріплений у ч. 2 ст. 22 КК України [1]. Диференціація кримінальної відповідальності відповідно віку суб'єкта залежить від ступеня суспільної небезпечності кримінального правопорушення, можливості розуміння цієї небезпечності з боку суб'єкта та розповсюдженості цих видів кримінальних правопорушень в підлітковому середовищі.

Другою обов'язковою ознакою суб'єкта є осудність. Осудністю вважається такий психологічний стан особи (цей стан призюмується), при

якому особа під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювала свої дії (бездіяльність) та керувала ними.

Вперше так звана формула неосудності (знаходження особи в такому стані виключає кримінальну відповідальність) з'явилась у Кримінальному кодексі Наполеона, у ст. 64 якого зазначалось: «Немає ані злочину, ані проступку, якщо під час учинення діяння обвинувачений був у стані безумства» [157, с. 254].

Поряд з поняттями «осудність» і «неосудність» КК України містить поняття «обмежена осудність». На думку О. В. Зайцева, «обмежена осудність – це вид осудності, який має деякі особливості (психічний розлад, що не є тяжким) у конструкції її формули та кримінально-правових наслідках (обставина, яка може пом'якшити покарання)» [163, с. 7]. При аналізі стану обмеженої осудності важливо враховувати як медичний, так і юридичний критерії, оскільки вони взаємопов'язані.

Юридичний критерій обмеженої осудності визначається так само, як і для осудності, й базується на інтелектуальних і вольових можливостях особи здійснювати контроль своїх дій. Медичний критерій обмеженої осудності включає хронічні чи тимчасові психічні розлади, що можуть впливати на розумові здібності, емоційний стан або здатність особи керувати своєю поведінкою [164, с. 8].

Крім поняття загального суб'єкта, кримінально-правова доктрина використовує поняття спеціального суб'єкта, застосовуючи його до низки складів кримінальних правопорушень, вчинення яких можливе лише особою, яка має певні додаткові характеризуючі ознаки (професійні, кваліфікаційні, гендерні, вікові тощо). Основне призначення цієї категорії у кримінально-правовому аспекті проявляється у кримінально-правовій диференціації особи, яка підлягає притягненню до кримінальної відповідальності та засудження.

У науці кримінального права існують протилежні точки зору щодо співвідношення понять «загальний суб'єкт» та «спеціальний суб'єкт». Так,

В. А. Владимиров і Г. А. Левицкий переконували, що «спеціальний суб'єкт повинен мати загальні ознаки та обмежувались лише вказівкою на конкретні особливості, що передбачені в статті Особливої частини КК» [165, с. 8].

Професор А. Н. Трайнін вважав, що «обов'язковими ознаками суб'єкта є ті ознаки, які характеризують спеціального суб'єкта при цьому вік та осудність особи виводив за межі складу злочину, називаючи це суб'єктивними умовами кримінальної відповідальності» [166, с. 58].

На думку В. В. Устименко, яку підтримують більшість науковців, «ознаки спеціального суб'єкта або прямо описані у відповідній кримінально-правовій нормі, або повинні витікати зі змісту цієї норми, наявність яких обмежує коло осіб, які можуть нести відповідальність за цим законом» [167, с. 23].

Розглядаючи військовослужбовця як спеціального суб'єкта військових кримінальних правопорушень, С. О. Харитонов, окрім загальних ознак (фізична особа, осудна особа, особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності), запропонував ще дві групи ознак – обов'язкові (конститутивні) та спеціальні (факультативні). До першої групи науковець відніс: 1) державно-правову ознаку (залежно від військових посад, крім громадян України, можуть бути іноземці або особи без громадянства); 2) правову (юридичну) ознаку яка стосується наявності або відсутності судимості (це враховується при призначенні на окремі військові посади); 3) акмеологічна ознака – придатність за психофізичним станом проходити військову службу в проміжку між 16 та 65 роками. Друга група стосується спеціальних ознак військовослужбовця залежно від обов'язків військової служби або посади – начальник, підлеглий, чатовий, вартовий, пілот тощо [9, с. 155].

У вчених немає одностайної позиції щодо визнання суб'єктом військового кримінального правопорушення особу, яка була незаконно призвана на військову службу. Так, Г. І. Чангулі дотримується точки зору, що «особи, які неправильно призовані на військову службу або до моменту

вчинення кримінального правопорушення виявились непридатними до неї за станом здоров'я визнаються суб'єктами військових кримінальних правопорушень але це може бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, притягнення до кримінальної відповідальності без призначення покарання, умовного засудження, засудження з відстрочкою виконання обвинувального вироку» [123, с. 787]. Не зовсім зрозуміла позиція з цього питання В. О. Бугаєва, який одночасно вважає, що КК України потребує статті, в якій будуть зосереджені підстави звільнення від кримінальної відповідальності військовослужбовців незаконно призваних на військову службу або тих, які стали непридатними до неї в процесі проходження, при цьому пропонує не визнавати вказане коло осіб суб'єктами військових кримінальних правопорушень [168, с. 12].

Наприкінці минулого століття Військова колегія Верховного Суду України у своїй ухвалі висловила правову позицію щодо питання кримінальної відповідальності за дезертирство особи, яка була незаконно призвана в лави ЗСУ та дійшла висновку, що такі особи не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за дезертирство. [169, с. 107]. Схожу позицію займають М. І. Хавронюк, В. К. Грищук, М. М. Сенько, О. В. Ободовський, аналізуючи суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 407 КК України «Самовільне залишення військової частини або місця служби» [58, с. 133; 68, с. 70; 170, с. 136].

С. О. Харитонов має більш категоричну точку зору, стверджуючи, що «військові правовідносини, які виникають в процесі проходження військової служби між військовослужбовцем та державою в особі військового підрозділу або військовою посадовою особою характеризуються взаємними правами та обов'язками. При цьому вказані військові правовідносини можуть виникнути лише на законних підставах. Якщо такі підстави відсутні, то й відсутні самі правовідносини, тому особа, яка була незаконно призвана на військову службу або не звільнена з неї, маючи на те відповідні законні підстави не може бути визнана суб'єктом

військового кримінального правопорушення» [9, с. 154; 171, с. 37].

Розвиваючи свою думку, С. О. Харитонов зазначає, що «суб'єктом деяких військових кримінальних правопорушень може бути військовослужбовець, який володіє спеціальними додатковими ознаками. І в тих випадках коли військовослужбовця долучили до несення спеціальних видів військової служби (наприклад, бойового чергування), а він не повинен був виконувати ці обов'язки за відсутності необхідних знань, досвіду тощо, цей військовослужбовець не може бути визнаним виконавцем відповідного кримінального правопорушення» [9, с. 154; 171, с. 37].

На наш погляд, така точка зору повністю відповідає теорії та філософії права.

Суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, визнається військовослужбовець з відповідним спеціальним правовим статусом [172]. Науковці по-різному визначають поняття «правовий статус особи». З точки зору О. Ф. Скаун, «це система закріплених у нормативно-правових актах та гарантована державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності відповідно до яких індивід як суб'єкт права координує свою поведінку в суспільстві» [173, с. 377]. Як сукупність прав і обов'язків характеризує правовий статус особи Ю. С. Шемшученко [174, с. 626].

На думку М. В. Кравчука, «правовий статус – сукупність або система всіх юридичних прав, свобод і обов'язків, що належать громадянину та визначають його правове становище в суспільстві, яке знайшло закріплення в чинному законодавстві та інших формах права» [175, с. 86–87].

Н. К. Шатала та Г. В. Задорожня ототожнюють поняття «правовий статус» та «правове становище» й розуміють під ними «юридично закріплене становище особи як соціального суб'єкта в суспільстві через сукупність його прав та обов'язків, які визначені та гарантовані низькою нормативно-правових актів (Конституцією України, законами та іншими нормативно-правовими актами України, міжнародними договорами, згода

на обов'язковість яких надана Верховною Радою України)» [176, с. 237].

На наш погляд, найбільш вдалим є формулювання поняття «правовий статус», надане І. І. Литвином, який вважає, що «правовий статус є видом соціального статусу, який визначає правове становище особи в соціальній системі відносин, урегульованих нормами права шляхом визначення прав та обов'язків особи, а також інших юридично значущих характеристик та властивостей особи, які встановлюють порядок, форми та межі реалізації ним його соціально значущої поведінки» [177, с. 21].

Правовий статус військовослужбовця як суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, регламентуються нормативно-правовими актами, які визначають його права та обов'язки, а також юридичну відповідальність, що пов'язані з проходженням військової служби.

До таких нормативно-правових актів відноситься: Конституція України [48], закони України «Про військовий обов'язок та військову службу» [178], «Про Збройні Сили України» [179], «Про оборону України» [180], «Про Державну прикордонну службу України» [181], «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» [182], «Про Державну спеціальну службу транспорту» [183], «Про Національну гвардію України» [184], «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» [185], «Про Стройовий статут Збройних Сил України» [186], «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» [187], а також відповідні постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, укази Президента України, інші нормативно-правові акти, що регулюють права, обов'язки та відповідальність військовослужбовців.

Усі вищезгадані права, обов'язки та здатність нести юридичну відповідальність військовослужбовець набуває з моменту початку проходження військової служби і до моменту її закінчення проходження. Для різних категорій військовослужбовців ці моменти відрізняються, що передбачено Законом України «Про військовий обов'язок та військову

службу» [178].

Науковці вважають, що права військовослужбовців – це інтегральна категорія і поділяють їх на три види [172]:

- загальні права, які стосуються всіх військовослужбовців;
- посадові права, які відрізняються в залежності від займаної посади, що обумовлює особливості проходження військової служби; та
- спеціальні права, які набуває військовослужбовець при виконанні окремих завдань.

Така ж градація характерна для обов'язків військовослужбовця, невиконання яких призводить до настання юридичної відповідальності.

Спеціальною ознакою суб'єкта військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, є відсутність між ним та потерпілим взаємовідносин підлеглості. Для визначення відсутності порядку підлеглості між військовослужбовцями слід використовувати методологічний прийом «доведення від зворотного» (лат. *contradiction in contrarium*) і вказати, що означають взаємовідносини підлеглості.

Як уже наголошувалося раніше, взаємовідносини у ЗСУ та в інших військових формуваннях, створених відповідно до законів України, побудовані на принципі єдиноначальності. Це найбільш доцільна форма керівництва військами, що забезпечує єдність волі та дій особового складу як у мирний, так і воєнний час. При єдиноначальності досягається: єдність, максимальна гнучкість, оперативність та суворі централізація управління військами; ініціатива командира у прийнятті бойового рішення; повна відповідальність командира за бойову та політичну підготовку довірених йому військ, за виховання та військову дисципліну підлеглих. Командир-єдиноначальник поєднує у своїй особі всі права та обов'язки, пов'язані з бойовим, адміністративним та господарським керівництвом з'єднанням, установою, частиною та підрозділом.

Військові статuti України, як і інші нормативно-правові акти, що регулюють діяльність воєнної організації України, не містять у собі

тлумачення термінів «командир», «начальник» та «підлеглий». Але використовуючи положення ч. 1 «Військовослужбовці та відносини між ними» Статуту внутрішньої служби ЗСУ, можна дійти висновку, що командири (начальники) визначаються відповідно до свого службового становища (посади) та військового звання. Ці дві складові надають (згідно із законом) їм право віддавати накази підлеглим та вимагати їх виконання. У свою чергу підлеглий – це особа, яка має нижче військове звання та (або) нижчу військову посаду та, відповідно, зобов'язана виконувати законні накази командира (начальника).

З огляду на це можна дійти висновку, що суб'єктом військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, є військовослужбовець, який є рівним за військовим званням та займаною посадою з потерпілим і який не має права віддавати накази потерпілому та вимагати їх виконання.

3.2. Суб'єктивна сторона порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості

Під суб'єктивною стороною кримінального правопорушення в науці кримінального права прийнято розуміти психічну діяльність особи, безпосередньо пов'язаної з вчиненням кримінального правопорушення. Утворюючи психологічний зміст суспільно-небезпечного діяння, суб'єктивна сторона кримінального правопорушення є його внутрішньою (відносно до об'єктивної) стороною. Чимало науковців стверджувало, що цей обов'язковий елемент складу кримінального правопорушення найменш досліджений, але має найбільш глибокий зміст [188, с. 19; 189, с. 77].

Не можна недооцінювати значення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Вона, по-перше, є обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення, який є юридичною підставою

притягнення особи до кримінальної відповідальності. По-друге, суб'єктивна сторона багато в чому визначає ступінь суспільної небезпечності діяння. По-третє, вона впливає на правильну кваліфікацію вчиненого [88, с. 104], а також за її ознаками розмежовують схожі за об'єктивними ознаками кримінальні правопорушення [190, с. 155].

Якщо об'єктивна сторона кримінального правопорушення сприймається за допомогою органів почуттів (зору, слуху, дотику, нюху), які відображають явища реальної дійсності, то суб'єктивна сторона не може сприйматися безпосередньо, тому що віддзеркалює внутрішній світ людини [191, с. 1028–1040].

Серед науковців і досі відбуваються дискусії відносно змісту суб'єктивної сторони (кількості та якості її ознак) її співвідношення з такою ознакою, як вина. Деякі з них ототожнюють поняття вини та суб'єктивної сторони, оскільки, на їх погляд, інтелектуально-вольова діяльність людини нерозривно пов'язана з мотиваційною та емоційною діяльністю [192, с. 6–12]. Інші науковці розглядають поняття вини більш широко – як суб'єктивну сторону кримінального правопорушення.

Так, на думку Ю. А. Демидова, вина не є лише ознакою суб'єктивної сторони, а має свій прояв як в об'єктивній, так і в суб'єктивній стороні злочину [193, с. 117–118]. Цю позицію підтримував і Г. А. Злобін, вважаючи, що вина є цілісною характеристикою всього злочинного діяння [194, с. 23–24]. Б. А. Протченко, критикуючи позицію Ю. А. Демидова та Г. А. Злобіна, наполягає, що це – відродження концепції «двох вин» Б. С. Утевського, яка не знайшла підтримки в науковому середовищі [195, с. 82–86].

Погоджуючись з науковцем, В. К. Матвійчук слушно зауважує, що «в судовій практиці та досудовому слідстві термін «вина» застосовується у двох значеннях [196, с. 12–17]:

- а) в науці кримінального права поняття вини означає наявність в діяннях особи умислу і необережності;
- б) на практиці про вину говорять як про доказовість факту вчинення

злочину конкретною особою».

При цьому В. К Матвійчук переконаний, що емоції (оскільки вони закріплені в деяких статтях КК України) також є психологічною ознакою суб'єктивної сторони [197, с. 12–17].

Нарешті остання, найбільш поширена точка зору представників науки кримінального права полягає в тому, що суб'єктивна сторона кримінального правопорушення складається з трьох ознак: обов'язкової – вини та двох факультативних – мотиву та мети.

Вина, як форма психічного ставлення суб'єкта до вчинюваного ним діяння та наслідків цього діяння, складає ядро суб'єктивної сторони, проте повністю не вичерпує її зміст. Вина є обов'язковою ознакою складу будь-якого кримінального правопорушення і її відсутність означає відсутність складу кримінального правопорушення як підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Принцип винної відповідальності за вчинене є одним з основоположних принципів кримінального права, який пов'язаний не лише з правовим, а й з моральним, філософсько-етичним змістом.

Основними категоріями, які характеризують вину, є її зміст, форма та ступінь. Під змістом вини (на думку науковців, це – найважливіший елемент вини) розуміють різноманітні комбінації сукупності свідомості та волі особи, які модифікують форми вини. Чинний КК України у статтях 24 та 25 виокремлює дві форми вини – умисну та необережну. Ці форми вини розрізняються між собою ступенем усвідомлення суспільної небезпечності діяння, характером передбачення настання суспільно-небезпечних наслідків, а також проявом волі особи щодо вибору того чи іншого варіанту поведінки з декількох можливих.

Розглядаючи суб'єктивну сторону основного складу порушення статутних взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, який передбачений ч. 1 ст. 406 КК України, слід зазначити, що суб'єктивна сторона характеризується умисною формою

вини у виді прямого умислу. При цьому винний усвідомлює, що він порушує нормативні приписи ч. 1 «Військовослужбовці та відносини між ними» Статуту внутрішньої служби ЗСУ та Розділу 1 «Загальні положення» Дисциплінарного статуту ЗСУ, які зобов'язують його:

- додержуватися Конституції України та законів України;
- дотримуватися встановлених статутами ЗСУ норм щодо взаємовідносин між військовослужбовцями та сприяти зміцненню військового колективу;
- проявляти повагу до своїх командирів та один до одного, дотримуватися ввічливості та військового етикету; проявляти достоїнство та чесність у своїх діях, утримуватися від неприйнятних вчинків та перешкоджати їх здійсненню іншими;
- поважати військові традиції та забезпечувати підтримку іншим військовослужбовцям, якщо вони опинилися у небезпеці, запобігати їх участі в неправомірних діях, дотримуватися принципу честі та гідності відносно кожної особи, уникати дискримінації за будь-якими ознаками, такими як стать, запобігати сексуальному насильству та порушенням правових норм.

Крім цього, завдаючи побої чи вчиняючи інше насильство, винний усвідомлює, що він порушує права людини на честь, гідність, тілесну недоторканність, а відтак розуміє, що його дії є суспільно-небезпечними та протиправними [198, с. 632].

Водночас Б. С. Никифоров дійшов такого висновку: якщо злочин – суспільно небезпечне діяння, то інтелектуальне ставлення злочинця до свого вчинку має виражатися насамперед в усвідомленні ним цієї його об'єктивної характеристики [199, с. 27]. На думку П. С. Дагеля, Р. І. Міхеєва та О. М. Трухіна, оскільки ця об'єктивна характеристика полягає у виникненні загрози або заподіянні шкоди суспільним відносинам, то відповідно до цього усвідомлення суспільної небезпеки – це розуміння соціального значення вчиненого, тобто шкідливості для конкретних

інтересів суспільства, поставлених під охорону кримінального закону [200, с. 43; 201, с. 77].

Усвідомлення суспільної небезпечності та кримінальної протиправності є сутнісними моментами умисної форми вини. Не можна уявити собі людину, яка б, умисно вчиняючи суспільно небезпечне діяння, не мала б думки про соціальний зміст своєї поведінки. Як вірно відзначають фахівці, при вчиненні злочину особа не просто усвідомлює фактичний зміст своїх дій, але й на їх основі висловлює певне ставлення до дійсності, оскільки свідомість – це усвідомлення не лише навколишньої дійсності, але й свого ставлення до неї, не тільки відображення, а й ставлення [202, с. 9; 203, с. 78; 204, с. 12–13].

Усвідомлення суспільної небезпечності свого діяння означає розуміння негативного, заперечного ставлення до діяння, вчиненого особою, з боку інших людей, суспільства і держави, що утворює стрижневий компонент усвідомлення суспільної небезпечності.

Що стосується кваліфікуючих й особливо кваліфікуючих ознак, передбачених ст. 406 КК України, то винний усвідомлює, що його нестатутні дії, спрямовані щодо декількох осіб, мають характер або знущання, або глумлення над гідністю військовослужбовця, або ж винний діє у складі групи осіб. Застосовуючи зброю при вчиненні нестатутних дій, винний усвідомлює, що тим самим він може спричинити більше шкоди потерпілому, ані ж без зброї тощо.

Передбачення, як друга суттєва характеристика інтелектуального моменту умисної форми вини, створює у свідомості людини образ майбутнього результату її усвідомленої діяльності. З етимологічної точки зору передбачати означає «очікувати, планувати, розуміти, що має відбутися, прогнозувати події та явища, засновуючись на вивченні об'єктивних закономірностей дійсності та враховуючи відкриті наукою суттєві зв'язки між явищами» [74, с. 868].

Із тлумачення терміна «передбачення» випливає, що він завжди

звернений у майбутнє, сьогодення ж перебуває поза межами передбачення, оскільки усвідомлюється у даний, конкретний момент. Передбачення дозволяє вийти за межі безпосередньо сприймаємого і, ґрунтуючись на актуально усвідомлюваному, надає можливість прогнозувати майбутній результат. Ця здатність є найважливішою рисою цілеспрямованої діяльності людини. Важко уявити організацію будь-якого виду діяльності без передбачення її результатів. Кримінально протиправна діяльність у цьому відношенні не відрізняється від інших видів людської діяльності. Тому характер передбачення дуже впливає на зміст умислу, залежно від характеру передбачення умисел може поділятися на прямий та непрямий, а також на конкретизований (визначений) та неконкретизований (невизначений). Істотно відрізняється передбачення в умислі та необережності.

У філософії передбачення розглядається як форма випереджаючого, продуктивного відображення. Продуктивність образу полягає в перетворенні змісту знання, його відході від наявного стану об'єкта, подолання справжнього. У передбаченні відтворюються явища, які вже були в житті людини на основі їх повторюваності, а також нові явища, які безпосередньо не сприймалися суб'єктом. Так, на думку А. М. Коршунова, передбачення є найважливішою функцією свідомості [205, с. 187]. Водночас свідомість, з точки зору А. Г. Спіркина, – це «така форма внутрішньої активності суб'єкта та його орієнтації у світі й в самому собі, коли він передбачає кінцевий результат своїх вчинків» [206, с. 82].

Психологи характеризують передбачення як «правильне припущення на основі наукових законів про напрям розвитку чогось, про можливість здійснення певних дій, подій, ситуацій, рішень тощо. Вірогідність, точність і повнота результатів передбачення істотно залежать від істинності і глибини пояснення фактів» [207].

Уявлення можна порівняти зі сприйняттям, але їх основна відмінність полягає в тому, що сприйняття стосується реального, тоді як уявлення відтворює або змінює раніше сприйняті образи. Сприйняття виконує дві

різні функції: з одного боку, образи, які ми раніше сприймали, формують основу наших уявлень; з іншого боку, актуальне сприйняття спонукає нас перетворювати дане (уяву) або відтворювати минулий досвід (уявлення пам'яті). Таким чином, уявлення завжди є основним, оскільки не можна передбачити майбутнє без уяви про сьогодення.

З точки зору психології передбачення реалізується в межах нашої уяви або уявлень пам'яті. Відмінність цих процесів у тому, що для уявлення характерно перетворення, а для образів пам'яті – відтворення раніше сприйнятих образів. Як слушно визначав М. Д. Сергієвський, «ми однаково можемо передбачити явище лише тоді, коли знаємо відповідну йому як наслідку, комбінація попередніх сил та фактів» [208, с. 255]. Без усвідомлення характеру причини, не можна розуміти характер наслідків. Планування, прогнозування та уявлення наслідків неможливо, якщо не маємо усвідомлення соціальних та фактичних аспектів діяння.

Для передбачення неминучості або можливості настання суспільно небезпечних наслідків необхідне розуміння умов, що зумовлюють перехід неминучості (можливості) на дійсність. Такими умовами виступають дії (бездіяльність) особи, тому передбачення неминучості або можливості настання суспільно небезпечних наслідків походить з усвідомлення свого діяння як умови настання кримінально протиправного результату. Слушною видається думка, що для передбачення наслідків злочинцю не обов'язково усвідомлювати розвиток причинного зв'язку в усіх подробицях (мається на увазі відображення цього процесу в свідомості людини [209, с. 306]), а достатньо, щоб особа в загальних рисах усвідомлювала сутність, перебіг і зв'язок фактів і дій, які призвели до злочинного результату [166, с. 153].

Для прямого умислу характерні два види передбачення: передбачення неминучості настання наслідків та передбачення реальної можливості їх настання. Деякі науковці вважають, що не можна передбачити неминучість чого-небудь, оскільки людина може передбачати лише ймовірність настання наслідків, посиляючись на те, що можливості прогностичного

апарату людини обмежені [208, с. 254; 210, с. 145–146; 211, с. 4].

На наш погляд, ці твердження не відповідають дійсності, тому що, наприклад, постріл з близької відстані в життєво важливий орган людини (голову, серце) неминуче призведе до її смерті. Тобто існує чітка визначеність майбутнього результату. На відміну від неминучості настання наслідків можливість їх настання характеризується невизначеністю, існуванням ймовірності втручання яких-небудь зовнішніх факторів, які можуть змінити розвиток причинного зв'язку. Український тлумачний словник визначає можливість через наявність сприятливих умов [74, с. 648].

Щодо характеру передбачення в науці кримінального права точилася дискусія щодо передбачення неминучості настання побічних суспільно-небезпечних наслідків. Одні дослідники вважали, що передбачення неминучості настання побічних суспільно-небезпечних наслідків можливе й при непрямому умислі [212, с. 134; 213, с. 43], інші категорично наполягали, що про неминучість може йтися лише при прямому умислі [214, с. 188; 215, с. 188].

На нашу думку, якщо особа в процесі свого діяння передбачає неминучість настання побічних суспільно-небезпечних наслідків, вона прагне їх настання поряд з настанням бажаних для неї наслідків. Настання обох видів цих наслідків є бажаним для цієї особи результатом і характеризує лише прямий умисел.

Конструкція ст. 406 КК України має формально-матеріальний склад. Як відомо, коли йдеться про формальний склад кримінального правопорушення, прямий умисел має дещо «усічений зміст». Особа усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння й бажає його вчинити. Тому при порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що проявилось у завданні побоїв чи вчинені іншого насильства щодо одного або декількох військовослужбовців, або такого насильства, що має характер знущання або глумлення над військовослужбовцями, а також вчинення цих

дій групою осіб, передбачення настання суспільно-небезпечних наслідків не має значення для констатації наявності об'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Застосування зброї має різноманітний характер як психологічний тиск на потерпілого, так і за її призначенням. У першому випадку передбачення відсутнє, у першому випадку передбачення відсутнє, у другому воно залежить від виду зброї, характеру та спрямованості її застосування. Йдеться про те, що, застосовуючи зброю за її призначенням, винна особа передбачає або неминучість, або можливість настання суспільно-небезпечних наслідків як результат застосування зброї.

Передбачення настання суспільно-небезпечних наслідків у вигляді легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, або тяжких наслідків, що охоплюють тяжкі тілесні ушкодження, а також доведення до самогубства може мати різноманітний характер – неминучість, реальна можливість, абстрактна можливість. Такого висновку можна дійти, порівнюючи санкцію ст. 406 КК України та санкції відповідних статей Розділу II Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи», тобто частин ст. 406 КК України, в яких передбачений матеріальний склад кримінального правопорушення може характеризуватися як умисною, так і змішаною формами вини. Що стосується передбачення наслідків смерті потерпілого як результату насильства, то винний або передбачав абстрактну можливість настання таких суспільно-небезпечних наслідків, або взагалі не передбачав їх настання.

Вина не зводиться лише до розумових аспектів, необхідною ознакою вини є наявність волі. Незважаючи на важливість інтелектуальної складової вини, якщо свідомість не поєднується з проявом волі особи, то усвідомлення й передбачення з погляду кримінального права є абсолютно нейтральними.

Визначення поняття «воля» є не менш складним завданням, ніж спроба розібратися в проблемах свідомості. Наприклад, В. А. Ойгензихт

вважав, що «в науці існують діаметрально протилежні теорії волі, науковці описують волю як [216, с. 9–24]: 1) вільний вибір; 2) довільна мотивація; 3) форма психічного регулювання; 4) механізм подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод і труднощів».

А. Ф. Зелинський і М. Й. Коржанський наголошували, що «воля злочинця означає його здатність віддавати перевагу одному варіанту поведінки над іншим, долати контрмотиви та психологічні перешкоди» [217, с. 25]. Специфічний зміст волі має прояв у психічному засобі реалізації мети (цілей), вчинення усвідомленого діяння та досягнення передбачених наслідків. Саме воля реалізує потреби, інтереси, цілі та поєднує їх із діянням.

На думку І. М. Сеченова, «воля – це діяльна сторона розуму та морального почуття, що керує рухом в ім'я того чи іншого, часто всупереч навіть почуттю самозбереження» [218, с. 256].

З точки зору І. Г. Філановського, «воля – це свідоме саморегулювання людиною своєї поведінки, що вимагає зусиль для подолання перешкод на шляху до мети» [219, с. 128].

Як вважав Р. І. Міхеєв, «кримінальне право цікавить проблема волі не сама по собі, а в плані вчень про осудність та вину. Для констатації осудності, крім інтелектуальної ознаки юридичного критерію осудності, необхідно встановити наявність вольової ознаки – здатності керувати особою своїми діями під час вчинення суспільно небезпечного діяння» [220, с. 61].

Психологи під вольовою поведінкою розуміють «поведінку людини, яка свідомо нею контролюється; є цілеспрямованою, пов'язаною з прийняттям відповідальних рішень; співвідноситься з боротьбою мотивів, що самі по собі не в змозі цілеспрямовано її породити; передбачає прикладання внутрішніх зусиль для її здійснення, подолання перешкод, що виникають на шляху досягнення мети» [207].

Як уже зазначалось вище, склад кримінального правопорушення,

передбаченого ст. 406 КК України, містить умисну або змішану (якщо йдеться про кваліфікований або особливо кваліфікований склад цього кримінального правопорушення) форму вини, причому відносно діяння можливий лише прямий умисел. Вольовий момент прямого умислу, як визначає кримінальний закон, виражається у бажанні настання суспільно-небезпечних наслідків. Бажання – прагнення, потяг до здійснення чого-небудь [74, с. 53]. У психології бажання визначається як мотивоване, цілеспрямоване й емоційно забарвлене прагнення суб'єкта досягнення конкретних суспільно небезпечних наслідків, що виявляється під час усвідомлення мети [221, с. 23]. Ю. А. Демидов ототожнював бажання вчинити злочин з рішучістю скоїти суспільно-небезпечне діяння [214, с. 12].

Воля не вичерпується лише бажанням, на що неодноразово зверталася увага вчених [222, с. 40]. Бажання переходить у справді вольовий акт, який у психології прийнято позначати словом «хотіння», коли до знання мети приєднується установка на її реалізацію, впевненість в її досягненні та спрямованість на оволодіння відповідними засобами [223, с. 595].

У цьому контексті бажання виступає як результат психічних процесів, що передують наміру. Рішучість набагато ближча до самого вчинку, ніж бажання, але вона також не є самим вчинком, а лише психологічна готовність до нього. Бажання виражає уявлення про об'єкт, який може задовольнити потреби, як прагнення до нього, а також як намагання здобути цей об'єкт.

Вольові зусилля, за своєю природою, є психофізіологічним явищем. Воля виявляється як у вчинках, так і в бездіяльності, коли особа утримує себе від виконання покладених на неї обов'язків, іноді це потребує не менше зусиль, ніж вчинення дій. Виконання виступає як ключовий елемент у структурі вольового контролю і потребує вольових зусиль, що засновані на силі мотивації та цілей. На цьому етапі регулювання кримінально протиправної поведінки стає головним у механізмі вчинення кримінального правопорушення, де попередня стадія вольового процесу визначає сенс

виконання [224, с. 63; 225, с. 79].

Зазвичай бажання у прямому умислі можуть бути пов'язані з прагненням до певних суспільно небезпечних наслідків, які можуть виступати як [226, с. 38]:

- а) кінцева мета;
- б) проміжний етап на шляху до досягнення кінцевої мети;
- в) засіб досягнення мети;
- г) необхідний супутник діяння.

Слід зазначити, що неминучий побічний наслідок як проміжний етап до досягнення кінцевої мети також слід розглядати як предмет бажання. Науковці пропонують сприймати неминучість настання таких наслідків як третій варіант вольового ставлення поряд з бажанням та свідомим припущенням [227, с. 130–131]. Неминучий побічний наслідок нерозривно пов'язаний з основною або проміжною метою, він стає невід'ємною складовою досягненого результату, якого бажає досягнути винна особа, тому він завжди бажаний.

У науковій літературі бажання зазвичай вважається пов'язаним лише з наслідками, на що впливає на законодавча конструкція умислу, орієнтована на матеріальні склади кримінальних правопорушень. Однак бажаними можуть бути як дії, так і бездіяльність, що становить основну або проміжну мету.

Відтак, можна вважати, що бажання в прямому умислі проявляється у вольовому зусиллі, спрямованому на вчинення дії (або бездіяльності) чи настання наслідків як основна або проміжна мета. Водночас неминучі побічні наслідки є невід'ємною складовою бажаного результату.

Вольовий момент непрямого умислу законодавець характеризує як небажання настання суспільно-небезпечних наслідків, при цьому особа їх свідомо припускає. Науковці по-різному оцінюють «небажання» як складову вольового моменту непрямого умислу. Одні характеризують це як активне небажання [228, с. 34], інші – як пасивний прояв волі або її

відсутність [229, с. 7; 230, с. 7]. Так, П. С. Дагель розглядав «небажання» як нейтральне чи негативне ставлення суб'єкта до злочинних наслідків, на його думку, для встановлення непрямого умислу достатньо, щоб особа передбачала настання суспільно-небезпечних наслідків своїх дій та не розраховувала їх запобігти [231, с. 19].

Окрім небажання вольовий момент непрямого умислу характеризується свідомим припущенням настання суспільно-небезпечних наслідків. Припускати, за Українським тлумачним словником, означає вважати за можливе, ймовірне, не перешкоджати здійсненню чого-небудь небажаного, примирятися з чим-небудь, допускати, дозволяти [74, с. 1101]. Це вказує на те, що особа готова прийняти наслідки, які виникають не безпосередньо з бажаного нею результату і не є частиною основної або проміжної мети.

Свідоме припущення можна ототожнити з байдужістю (незацікавленістю, безсторонністю, нечуйністю, відсутністю співчуття) [74, с. 54]. На думку О. І. Рарога, байдужість означає, що предмет залишає суб'єкта абсолютно індіферентним, у нього немає жодних переживань, тобто ніякого відношення до нього [226, с. 27].

Виходячи з наведеної характеристики прямого та непрямого умислу, слід наголосити, що порушуючи статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутністю відносин підлеглості, суб'єкт завжди діє з прямим умислом. Він усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння та бажає його вчинити. Характер передбачення відносно суспільно-небезпечних наслідків, що обтяжують склад цього військового кримінального правопорушення, може бути різноманітний. Особа може передбачати неминучість, реальну або абстрактну можливість настання суспільно-небезпечних наслідків, або навіть не передбачати їх настання. У тих випадках, коли суб'єктивна сторона цього кримінального правопорушення містить змішану форму вини, винний завжди відноситься до вчиненого діяння з прямим умислом, а до суспільно-небезпечних

наслідків можливий непрямий умисел, кримінально протиправна самовпевненість або кримінальна протиправна недбалість.

Передбачення абстрактної можливості настання суспільно-небезпечних наслідків означає, що винний розуміє, що подібні дії можуть викликати настання суспільно-небезпечних наслідків, але виключає реалізацію небезпеки в цьому конкретному випадку [232, с. 167].

Інакше кажучи, коли особа діє самовпевнено, вона може відволікатися від реальної ситуації й не усвідомлювати можливих суспільно-небезпечних наслідків. Це означає, що вона може не розуміти дійсного зв'язку причин і наслідків, але за достатньої напруги психічних сил може до цього дійти. Винний може несерйозно оцінювати обставини, які, на його думку, повинні були запобігти настанню кримінального результату, але насправді виявилися нездатними протидіяти його настанню. З огляду на це винний (на відміну від байдужості при непрямому умислі) сподівається на наявність будь-яких обставин, які здатні, на його думку, запобігти настанню суспільно-небезпечних наслідків, але його сподівання виявляються хибними.

При кримінально правовій недбалості суб'єкт взагалі не передбачає настання суспільно-небезпечних наслідків, хоча повинен був і мав можливість їх передбачити. Наявність можливості передбачати настання наслідків презюмується особі, в тих випадках, коли такі наслідки в змозі була передбачити «середня людина» [233, с. 19–20].

Наступною ознакою суб'єктивної сторони є мотив. Мотив – категорія складна й багатогранна. Складність визначення мотиву у праві, на думку багатьох дослідників, викликана насамперед тим, що в психологічній науці існують великі розбіжності та протиріччя в характеристиці цього явища, яка покликана безпосередньо займатися розробкою вказаного поняття [234, с. 4]. Звідси випливає, що мотив є насамперед категорією психологічною.

Психологи під мотивом розуміють «спонукальну причину дій та вчинків людини, зумовлених об'єктивними потребами. Основою

мотивованої діяльності й поведінки людини виступають потреби, інтереси, емоції, установки. Загальним механізмом виникнення мотивів є реалізація потреб в процесі пошукової активності і, тим самим, перетворення її об'єктів у мотиви – предмети потреб. Розвиток мотиву відбувається через зміну й розширення кола діяльності, що перетворює предметну дійсність» [207].

Будь-яка свідома поведінка людини є мотивованою й цілеспрямованою. Мотив, як спонукання, виступає джерелом дії, яке його породжує, але для того, щоб мати таку природу, він повинен пройти власний процес формування. Механізм формування мотиву проходить декілька етапів. Спочатку виникає потреба чогось. Самі потреби особистості виникають і розвиваються з взаємовідносин людини, що змінюються і розвиваються, та світу навколо неї. Потреба являє собою об'єктивну необхідність, що відчувається людиною (або необхідність у чомусь, що лежить поза нею). Джерело її виникнення та задоволення знаходиться у зовнішньому світі.

Суб'єктивне вираження потреби, її відображення у психіці має стати усвідомленим і предметним – потяг має перейти у бажання. Тому другим етапом формування мотиву є усвідомлення потреби. Це процес «опредмечування» є необхідною передумовою виникнення вольової поведінки. Тільки коли свідомо визначений об'єкт, на який спрямовується потяг, та об'єктивне вираження потреби стає усвідомленим і перетворюється на предметне бажання, спрямоване на конкретний об'єкт, людина розуміє, чого вона хоче і може організувати свої дії на новій усвідомленій основі.

Важливою передумовою виникнення вольового діяння є перехід до предметних форм свідомості. Потреби взаємодіють із свідомістю в певному відношенні. Потреби можуть стати об'єктом переживань, тоді як свідомість відображає ці переживання. Коли потреба виникла і є предмет, який може задовольнити цю потребу, суб'єкт, який володіє волею, має вибір –

задовольнити цю потребу або ні. Тому третім етапом формування мотиву є прагнення досягнення відповідної мети.

Слід звернути увагу на те, що нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями, які поєднані з насильством, є достатньо старою проблемою, яка характерна не лише для ЗСУ, а й для армій багатьох (а може й усіх) іноземних держав. На наш погляд, існує декілька системних причин виникнення цього небезпечного явища.

Перш за все слід наголосити, що військовий колектив являє собою концентрацію великої кількості чоловіків в умовах обмеженого простору. Відповідно, чим менший особистий простір кожного військовослужбовця, тим вище ймовірність виникнення міжособистісних конфліктів та їх насильницького прояву.

По-друге, військова служба наповнена символами насильства та готовності до конфлікту навіть у випадках, коли відсутня особиста ворожнеча до противника. У поєднанні з іншими символами насильства у військових підрозділах формується своєрідний символічний простір, колективне підсвідоме, що підштовхує військовослужбовців до агресивної поведінки. Ця важлива функціональна риса будь-яких військових угруповань пов'язана з їх соціальною роллю як громадських інститутів.

Ще одною з причин формування мотивів щодо нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями є обмеження особистої свободи людини та стрес, який виникає внаслідок особливих умов життя й обмежень у задоволенні звичних потреб у звичний спосіб та обсяг, що може викликати стан фрустрації. Це міцний фактор, який сприяє виникненню конфліктів та екстремальних реакцій на зовнішні подразники.

Відсутність постійного нагляду з боку командирів (начальників) за дотриманням статутних правил, а також зростання міжособистісних конфліктів у військовому колективі може спровокувати процеси самоорганізації. Це також може призвести до формування альтернативних соціальних норм, систем цінностей та неофіційних лідерських груп.

Ризикованою є як бездіяльність (потурання), так і використання неофіційної ієрархії та насильства для контролю над військовим колективом, особливо якщо частина обов'язків командирів покладається на старослужбовців.

Більшість військовослужбовців, які призвані на військову службу за призовом, не збираються пов'язувати свою майбутню кар'єру з армією. Для більшості з них не має значення, як пройде їхня служба, які навички вони отримають або які відгуки отримають від командування. Їхня основна мета – просто відслужити свій строк.

На нашу думку, високий рівень нестатутних відносин та існування альтернативної структури військового колективу, відмінної від офіційної, свідчать про серйозні проблеми в організації роботи командування військових підрозділів та окремих частин. Це може бути наслідком некомпетентності, несумлінного відношення до служби або навіть практики використання таких неофіційних структур для управління військовослужбовцями. У випадках, коли старші військовослужбовці або інші лідери військової групи беруть на себе частину обов'язків командира або сприяють насильству з метою «псевдо-виховання», це стає ще більш серйозною проблемою. І хоча мотив цього військового кримінального правопорушення не впливає на кваліфікацію, на наш погляд, основним мотивом є бажання показати перевагу над іншим військовослужбовцем.

Мета кримінального правопорушення – це ідеальна модель (образ) майбутнього бажаного результату [207], до появи якого прагне суб'єкт, шляхом вчинення кримінального правопорушення. Доволі цікаве визначення мети надав М. С. Таганцев: мета, будучи одним із проявів бажання, є гаданою нашою свідомістю межа, досягненням якої має завершитися наша діяльність [235, с. 593]. У науці кримінального права існують два сталих підходи щодо розуміння мети. Частина науковців розглядають мету виключно як результат до досягнення якої прагне особа, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Найбільш радикальні з них під цим результатом розуміють суспільно-небезпечні наслідки вчиненого діяння.

Так, М. Д. Шаргородський вказував, що метою діяння є ті наслідки, яких винний бажає досягти в результаті своєї дії [236, с. 7]. Дехто з дослідників розглядають як мету кримінального правопорушення не сам результат діяльності винного, а його суб'єктивне уявлення про цей результат, якусь уявну модель, психологічний образ, який формується у свідомості людини та визначає напрямки її діяльності [189, с. 184].

На нашу думку, мету кримінального правопорушення можна встановити, проаналізувавши характеристики, які визначають її сутність. Зазвичай вони розроблені філософією та психологією й подальше їх сприйняття поширюється на всі галузі науки.

По-перше, будь-яка мета (включаючи мету кримінального правопорушення) відображає певну цінність для конкретної особи як деяке благо. Це благо може мати як матеріальний, так і емоційний аспекти, бути конкретизованим або абстрактним.

По-друге, суб'єкт прагне отримати це благо в майбутньому, оскільки наразі він позбавлений цієї цінності. Це свідчить про те, що його мета має перспективний характер. Оскільки в цей момент відсутня сама цінність для суб'єкта, він розглядає її уявно, оцінюючи переваги на підставі свого досвіду та знань. Відтак, мета стає певною моделлю, ідеальним уявленням цього значущого для нього об'єкта.

По-третє, мета є суб'єктивною, оскільки вона виникає та існує у свідомості конкретної людини.

По-четверте, ця мета стає бажаною для людини, і вона прагне досягнути її.

І, нарешті, по-п'яте, для досягнення цієї мети використовується не будь-яка діяльність людини, а саме кримінально протиправна.

Отже, мету кримінального правопорушення можна визначити як уявлення, що сформувалося в психіці й свідомості людини, представляючи певну суб'єктивну цінність будь то матеріального чи нематеріального характеру, яку він прагне отримати чи досягти шляхом вчинення суспільно-

небезпечного діяння.

Коли йдеться про соціальний контекст мети кримінального правопорушення, слід враховувати, що це дозволяє, по-перше, визначити безпосередній об'єкт кримінально протиправного посягання, по-друге, з'ясувати, які наступні дії має намір вчинити суб'єкт, і, по-третє, показати, які конкретні наслідки повинні бути результатом дій особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення.

Більше того, мета кримінального правопорушення відбиває певні особистісні особливості того, хто її поставив, оскільки вона формується й конкретизується саме у його свідомості. Суб'єктивний характер мети дозволяє судити про те, як індивідуальні інтереси співвідносяться з інтересами суспільства чи інших осіб. Якщо мета, яка переслідується винним, має егоїстичний характер і несе низовинні цілі, це може вказувати на антигромадські риси особистості, оскільки вона ставить свої інтереси вище за інтереси суспільства.

Таким чином, моральне і, відтак, соціальне засудження мети кримінального правопорушення полягає в тому, що вона відбиває підвищену суспільну небезпеку як самого діяння, так і особи, яка його вчиняє. Це зумовлено тим, що, з одного боку, мета є суб'єктивною категорією, яка насамперед визначається людиною та відображає її прагнення, бажання та встановлення. Оскільки ці установки можуть бути негативно оцінені суспільною мораллю й суперечити загальноприйнятим нормам, їх носій зазвичай сприймається суспільством як загроза суспільним відносинам, що склалися. З іншого боку, мету дії неможна адекватно оцінити без урахування обраних суб'єктом засобів на її досягнення.

1. В юридичній науці існує декілька класифікації цілей. Так, М. І. Бажанов поділяв цілі на найближчу та кінцеву (проміжну та перспективну) [145, с. 83]. При цьому досягнення проміжної (найближчої) мети досить часто виступає способом досягнення кінцевої мети. Виходячи з такої класифікації, кінцевою метою суб'єкта, який використовує насильство

при взаємовідносинах з іншим військовослужбовцем, є підпорядкування останнього своїй волі, бажання показати велич свого особистого статусу в неформальній ієрархії військового колективу, закріпити свою перевагу над потерпілим як у фізичному, так і в психологічному аспектах, змусити беззаперечно виконувати його вказівки, в тому числі й незаконні. Як спосіб досягнення кінцевої мети виступає досягнення проміжної мети – завдання шкоду здоров'ю, тілесній недоторканності, честі та гідності військовослужбовця.

Висновки до розділу 3

Аналіз суб'єктивних ознак порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості дозволив дійти таких висновків:

1. Суб'єктом військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, є військовослужбовець, який є рівним за військовим званням та займаною посадою з потерпілим і який не має права віддавати накази потерпілому та вимагати їх виконання.

2. Суб'єктивна сторона ч. 1 ст. 406 КК України характеризується умисною формою вини у виді прямого умислу. При цьому винний усвідомлює, що він порушує чинне законодавство України, яке регулює суспільні відносини у сфері несення військової служби. Завдаючи побої чи вчиняючи інше насильство, винний розуміє, що він порушує права людини на честь, гідність, тілесну недоторканність, а відтак усвідомлює, що його дії є суспільно-небезпечними та протиправними.

3. Застосування зброї має різноманітний характер як в якості психологічно тиску на потерпілого, так і за її призначенням. Передбачення у першому випадку відсутнє, у другому – залежить від виду зброї, а також характеру та спрямованості її застосування.

4. Передбачення настання суспільно-небезпечних наслідків у вигляді

легких, середньої тяжкості тілесних ушкоджень або тяжких наслідків, що охоплюють тяжкі тілесні ушкодження, доведення до самогубства можуть мати різноманітний характер – неминучість, реальна можливість, абстрактна можливість.

5. Передбачення наслідків у вигляді смерті потерпілого як результату насильства означає, що винний або передбачав абстрактну можливість настання таких суспільно-небезпечних наслідків, або взагалі не передбачав можливості їх настання.

6. Порушуючи статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутністю відносин підлеглості, суб'єкт завжди діє з прямим умислом і тому вольовий момент при формальній конструкції складу кримінального правопорушення характеризується бажанням вчинити суспільно-небезпечне діяння, а при матеріальній конструкції складу кримінального правопорушення можлива як умисна, так і змішана форми вини.

7. Мотивом є бажання показати перевагу над іншим військовослужбовцем.

8. Кінцевою метою суб'єкта, який використовує насильство при взаємовідносинах з іншим військовослужбовцем, є підпорядкування останнього своїй волі, бажання показати велич свого особистого статусу в неформальній ієрархії військового колективу, закріпити свою перевагу над потерпілим як у фізичному, так і в психологічному аспектах, змусити беззаперечно виконувати його вказівки, в тому числі й незаконні. Як спосіб досягнення кінцевої мети виступає досягнення проміжної мети – завдання шкоду здоров'ю, тілесній недоторканності, честі та гідності військовослужбовця.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ МІЖ НИМИ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ

4.1. Проблемні питання кваліфікації порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості

Сила кримінального закону проявляється в його застосуванні до конкретних ситуацій в житті. Цей процес можна розглядати як два основних етапи: встановлення, яка саме кримінально-правова норма охоплює вчинене діяння, і визначення правових наслідків цього діяння, які зазвичай полягають у призначенні покарання. Перший із цих процесів називають кваліфікацією діяння.

Найбільш важливим етапом застосування та реалізації норм кримінального закону є кваліфікація кримінальних правопорушень. На думку науковців, «правильна кваліфікація забезпечує здійснення конституційного принципу верховенства права і законності (ст. 8 Основного Закону), гарантує дотримання та охорону прав і свобод людини і громадянина у кримінальному судочинстві, є необхідною умовою (засобом) встановлення наявності підстави кримінальної відповідальності в діянні особи, визнаною вироком суду винною в його вчиненні, призначення справедливого покарання або звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання» [158, с. 13].

Категорію «кваліфікація» слід визначати як правову оцінку з боку держави діяння особи. Ця кримінально-правова оцінка складається з двох компонентів:

- 1) відмежування кримінально-протиправного від не кримінально-

протиправного;

2) кваліфікація кримінально-протиправного тобто кримінального правопорушення.

Визнання діяння не кримінально-протиправним автоматично виключає вирішення всіх інших питань.

Кваліфікація – оцінка вчиненого діяння на основі КК України зовсім не обов'язково передбачає висновок, що діяння, яке кваліфікується, є кримінальним правопорушенням певного виду. Вона (кваліфікація) може привести до різноманітних результатів (висновків):

- а) має місце кримінальне правопорушення;
- б) у вчиненому немає ознак жодного кримінального правопорушення передбаченого в КК України;
- в) діяння передбачено кримінальним законом, але вчинено з обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння;
- г) очевидна добровільна відмова від вчинення кримінального правопорушення;
- д) діяння через його малозначність не становить суспільну небезпеку або не тягне за собою кримінальної відповідальності з інших, передбачених КК України підстав.

Кваліфікація кримінальних правопорушень повинна бути точною й повною. Під точністю кваліфікації кримінального правопорушення правознавці одностайно розуміють чітку вказівку у відповідному процесуальному акті на статтю, пункт і (або) частину статті КК України. Але щодо визначення терміна «повнота кваліфікації кримінального правопорушення», то межі його змісту в кримінально-правовій літературі трактуються по-різному. Основна вимога, яка відображає зміст повноти кваліфікації кримінального правопорушення визначається авторами в необхідності вказівки у відповідному процесуальному документі всіх статей Особливої частини КК України, в яких формулюються склади кримінальних правопорушень, вчинені відповідною особою.

Проте багато дослідників розширюють зміст цього поняття й іншими вимогами:

- кримінально-правовій оцінці повинні підлягати всі вчинені особою дії [237, с. 124];
- кваліфіковані мають бути дії всіх осіб причетних до вчинення кримінального правопорушення виконавцем (організатора, підбурювача, посібника) [238, с. 180–235];
- кваліфікація повинна містити посилання на всі порушені частини (пункти) кожної статті КК України;
- має бути вказівка на всі альтернативні ознаки діяння за їх наявності та на всі обов'язкові ознаки складу кримінального правопорушення;
- при кваліфікації кримінальних правопорушень повинні використовуватись норми Загальної частини КК України.

Безсумнівно, положення про точність кваліфікації кримінального правопорушення мають важливе значення для результативного аспекту кваліфікації кримінального правопорушення, під яким В. М. Кудрявцев розумів «офіційне визнання та закріплення у відповідному юридичному акті (постанові слідчого чи органу дізнання, обвинувальному акті, судовому вироку або ухвалі) виявленої відповідності ознак вчиненого діяння кримінально-правовій нормі» [239, с. 27].

На цій підставі можна дійти висновку, що вимога про точність характеризує лише результат, а не весь процес кваліфікації кримінального правопорушення. На нашу думку, є всі підстави розглядати точність кваліфікації кримінального правопорушення не як принцип, а як атрибут її результату, як властивість, що характеризує формулу кваліфікації кримінального правопорушення. Під формулою кваліфікації кримінального правопорушення розуміють те, що міститься у відповідному процесуальному акті, а саме – вказівку на статтю чи сукупність статей КК України або комбінацію статей Загальної та Особливої частини КК України, що визначає результативний аспект кваліфікації кримінального

правопорушення [240, с. 75–78].

Слід зазначити, що коли мова йде про кримінально-правові норми, що передбачені Загальною частиною КК України слід звернути увагу не лише на статті, які характеризують суб'єкта кримінального правопорушення, форму вини, форму співучасті та вид співучасника, але й на обставини, які обтяжують покарання (якщо, вони не передбачені в якості кваліфікуючих), та обставини, що пом'якшують покарання.

Процес кваліфікації кримінальних правопорушень можна умовно поділити на три етапи.

На першому етапі встановлюються всі фактичні обставини скоєного діяння, які є важливими для подальшої кваліфікації кримінального правопорушення. Ці обставини аналізуються й групуються згідно з чотирма обов'язковими елементами, що характеризують склад певних кримінальних правопорушень.

Другий етап полягає в ідентифікації відповідних кримінально-правових норм, які описують вчинене кримінальне правопорушення. Перевіряється тотожність норм з фактичними обставинами справи, їхня правильність і відповідність часовим та просторовим умовам. Окрім того, на цьому етапі визначаються всі ознаки складу кримінального правопорушення, що описані як в Особливій частині, так і в Загальній частині кримінального закону.

На третьому етапі кваліфікації кримінальних правопорушень здійснюється порівняння фактичних обставин вчиненого діяння з ознаками складу кримінального правопорушення, які визначені в обраній нормі кримінального закону.

Загалом відповідно до правила, спочатку порівнюються обставини та ознаки, що стосуються об'єкта та об'єктивної сторони кримінального правопорушення, а потім – обставини та ознаки, що стосуються суб'єкта та суб'єктивної сторони. У деяких випадках конкретні обставини діяння порівнюються одночасно з ознаками двох, трьох або навіть і більше складів

кримінальних правопорушень. Ці склади, які мають багато спільних ознак, але відрізняються хоча б однією, називають суміжними складами. За необхідності обрати лише один із суміжних складів говорять про розмежування складів.

Розмежування суміжних складів військових кримінальних правопорушень та конкуренція кримінально-правових норм.

Слід відрізняти суміжні склади кримінальних правопорушень від конкуренції кримінально-правових норм. Конкуруючи норми відрізняються від суміжних норм тим, що конкуруюча норма (спеціальна) завжди містить у собі всі ознаки, які має друга норма (загальна), та додаткову ознаку, яка відсутня в загальній нормі, а відповідно загальна норма не містить ознак, які відсутні в спеціальній нормі. Суміжні склади кримінальних правопорушень характеризуються тим, що вони мають одну або декілька ознак, які різняться між собою при тотожності інших ознак. Ознака (и), що відрізняються, обов'язково повинні бути різного значення й не повинні знаходитись у співвідношенні загального та спеціального. В іншому випадку буде конкуренція норм, а ні суміжні склади кримінальних правопорушень.

У теорії кримінального права існують встановлені правила для розмежування кримінальних правопорушень, які враховують типові ситуації та алгоритми дій. Розмежування суміжних складів може проводитися за кількома критеріями, такими як об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона злочину. Найбільш поширеним є розмежування за ознаками об'єкта та об'єктивної сторони. Також використовуються комплексні методи розмежування, коли порівнюються ознаки кількох елементів складу кримінального правопорушення одночасно.

На практиці залишається досить актуальним питанням розмежування порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості від кримінальних правопорушень проти особи, способом вчинення яких є застосування

фізичного чи психічного або одночасно і фізичного й психічного насильства, а саме: вбивство через необережність (ст. 119 КК України); доведення до самогубства (ст. 120 КК України); умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України); умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК України); умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК України); побой і мордування (ст. 126 КК України); катування (ст. 127 КК України); необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України); погроза вбивством (ст. 129 КК України).

Це обумовлено тим, що не будь-яке насильство одного військовослужбовця над іншим утворює склад військового кримінального правопорушення. Справа в тому, що під час несення (проходження) військової служби військовослужбовці не є носіями (учасниками) лише військово-службових відносин, які врегульовані нормами військового законодавства. Будь-який військовослужбовець – насамперед людина, а вже потім військовослужбовець. У процесі взаємовідносин з приводу реалізації майнових та немайнових прав або особистих свобод між військовослужбовцями можуть виникати особисті взаємовідносини. У деяких випадках вони можуть супроводжуватися суспільно-небезпечним порушенням цих прав і свобод військовослужбовців, у тому числі із застосуванням насильства.

Принципове рішення цього питання було прийнято Воєнною колегією Верховного Суду СРСР у справі *М.* За вироком воєнного трибуналу від 17.12.1984 р., який був залишений без змін ухвалою воєнного трибуналу другої інстанції від 03.07.1985 р., рядовий *М.*, був засуджений за п. «б» ст. 233 КК БРСР (зараз – ч. 2 ст. 406 КК України). *М.* був визнаний винним у порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості із застосуванням насильства, що спричинило середньої тяжкості тілесні ушкодження [241].

Як було встановлено судом, до столу, за яким вечеряв *М.*, підійшов рядовий *С.* й на глузування поставив перед ним тарілку із залишками їжі. У

зв'язку з цим *М.* у відокремленому місці почав вимагати від *С.* пояснення, на що останній відмовився й почав нецензурно лаятись. З метою помсти за таку поведінку *М.* вдарив *С.* кулаком в обличчя й спричинив йому закритий перелом щелепи, внаслідок чого потерпілий протягом 27 діб знаходився на стаціонарному лікуванні. Спричинене *С.* тілесне ушкодження відноситься до категорії середньої тяжкості.

У своїй ухвалі Воєнна колегія Верховного Суду СРСР вказала, що вирішуючи питання про юридичну кваліфікацію вчиненого, суди, які розглядали цю справу, не врахували, що фізичне насильство одного військовослужбовця по відношенню до іншого може бути визнано військовим злочином лише у випадках, коли воно, як встановлено в ст. 1 Закону про кримінальну відповідальність за військові злочини (зараз – ст. 401 КК України) посягає на встановлений порядок несення військової служби: застосовано у зв'язку з виконанням потерпілим обов'язків по військовій службі або при виконанні хоча б одним із них цих обов'язків, або коли застосування насильства хоча й безпосередньо не пов'язане з виконанням обов'язків військової служби, але пов'язане з очевидним для винного порушенням військових відносин і виражало явну неповагу до військового колективу.

У цьому випадку *М.* наніс тілесне ушкодження *С.* з помсти за раніше спричинену образу особистого характеру, тобто з мотивів, які жодним чином не пов'язані з військовою службою. Вказані дії були відповідною реакцією на неправильну поведінку потерпілого, вчинені на ґрунті суто особистих взаємин і не торкалися встановленого порядку службових взаємовідносин у військовому колективі [241].

Таким чином за ст. 406 КК України підлягають кваліфікації, по-перше, насильницькі дії, коли вони були вчинені під час виконання потерпілим обов'язків військової служби (наприклад, у зв'язку з невдоволенням його сумлінним відношенням до військової служби). По-друге, підставою кваліфікації вказаних дій за ст. 406 КК України є їх вчинення не лише у

зв'язку з виконанням потерпілим обов'язків військової служби, але й з інших, в тому числі з хуліганських спонукань, якщо при цьому хоча б один із військовослужбовців (потерпілий або винна особа) виконував обов'язки військової служби. По-третє, кримінальне правопорушення, що кваліфікується за ст. 406 КК України, може бути вчинено не у зв'язку та не при виконанні військових обов'язків, але супроводжується проявом явної неповаги до військового колективу, грубим порушенням правопорядку та дисципліни в військовому підрозділі, порушенням нормального відпочинку та дозвілля особистого складу, прагнення окремих військовослужбовців утвердити свою перевагу над іншими військовослужбовцями.

Прикладом правильного підходу суду при вирішенні такого питання є наступне кримінальне провадження: Солдат ОСОБА_1, будучи військовослужбовцем строкової військової служби, діючи в порушення вимог статей 4, 11, 16, 49, 127, 128 Статуту внутрішньої служби ЗСУ та статей 1, 4 Дисциплінарного статуту ЗСУ, 23.11.2012 р., приблизно о 22 год. 10 хв., у спальному приміщенні НОМЕР_1 казарми 3-ї роти почесної варти військової частини А0222, що дислокується за адресою: м. Київ, вул. Дегтярівська, б. 19, будучи невдоволеним знаннями солдатом ОСОБА_2 своїх обов'язків, діючи умисно, з метою принизити честь і гідність останнього, порушив статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, а саме наніс солдату ОСОБА_2 2 удари кістками зігнутих у кулак пальців правої руки в область верхньої передньої частини голови (лоба) останнього, а також своїм наказом примусив солдата ОСОБА_2 віджиматись від підлоги, у кількості приблизно 40 разів та присідати у кількості 222 рази, в результаті чого останньому було завдано фізичний біль, побої та моральне приниження. Суд визнав винним ОСОБА_1 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 406 КК України та призначив йому покарання у вигляді двох років позбавлення волі [242].

Не зовсім зрозумілим є вирок Орджонікідзевського районного суду

м. Запоріжжя, який кваліфікував дії військовослужбовця за ч. 1 ст. 121, ч. 3 ст. 406 КК України за таких обставин: 30.09.2017 р. приблизно о 20 год. 30 хв. солдат ОСОБА_5, виконуючи службові обов'язки та перебуваючи в розташуванні казарменого приміщення 2-го відділення 1-го взводу оперативного призначення роти оперативного призначення 1-го батальйону військової частини НОМЕР_1, за адресою: АДРЕСА_2, запропонував солдату ОСОБА_7 допомогти йому перенести ліжко, на що останній відповів відмовою. У свою чергу ОСОБА_5 у присутності іншого військовослужбовця строкової служби, діючи в порушення вищенаведених статутних вимог, усвідомлюючи протиправність своїх дій, порушуючи порядок взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, наніс солдату ОСОБА_7 один удар лівою ногою в область живота зліва, спричинивши останньому закриту тупу травму живота, розрив селезінки, внутрішньочеревну кровотечу середнього ступеня тяжкості, тобто тілесні ушкодження, небезпечні для життя в момент заподіяння й такі, що спричинили втрату органу – видалення селезінки хірургічним шляхом – тяжкі наслідки [242].

На наш погляд, у цьому випадку наявна конкуренція загальної та спеціальної норм, при цьому ст. 121 КК України є загальною нормою, а ст. 406 КК України – спеціальною, ч. 3 якої охоплює й тяжкі тілесні ушкодження як наслідки.

Викликає подів кваліфікація Комінтернівського районного суду Одеської області за статтями 128, 406 ч. 3 КК України за таких обставин: 04.07.2014 р. ОСОБА_6 проходить військову службу за контрактом на посаді водія-електрика військової частини НОМЕР_1 (НОМЕР_2). Будучи військовослужбовцем військової служби за контрактом, він був зобов'язаний суворо додержуватись у своїй службовій діяльності вимог Конституції України, законів України, військової присяги, статутів, наказів та розпоряджень, бути зразком виконання службових обов'язків, не допускати ганебних вчинків самому та утримувати від їх вчинення інших.

Проте, діючи на порушення вищезазначених статутних вимог та зобов'язань, 10.10.2014 р., близько 17 год., виходячи з магазину «Чайна», розташованого на території військової частини, він побачив солдата ОСОБА_5, останній у свою чергу перебував у стані алкогольного сп'яніння та став чіплятися до нього. Тоді він, прагнучи продемонструвати свою уявну перевагу над солдатом ОСОБА_5 та фізичну силу, утвердити власний авторитет у військовому колективі, не передбачаючи настання тяжких наслідків, хоча допускаючи їх настання, завдав солдату ОСОБА_5 один удар кулаком правої руки в обличчя останнього, внаслідок чого солдат ОСОБА_5, втративши рівновагу, впав та вдарився потилицею об асфальтне покриття, в результаті чого отримав тяжкі тілесні ушкодження [243].

Кваліфікація діянь військовослужбовця, який не має законних підстав проходити військову службу.

У науковців відсутня одностайна думка щодо кваліфікації діянь військовослужбовця, який не має законних підстав проходити військову службу. Деякі вчені вважають, що ця категорія військовослужбовців охоплюється поняттям суб'єкта військового кримінального правопорушення, вичерпний перелік яких передбачений в ч. 1 ст. 401 КК України, аргументуючи це тим, що така особа є структурною одиницею військово-службових відносин, на неї покладені відповідні обов'язки по забезпеченню воєнної безпеки держави й тому, вчинення нею військового кримінального правопорушення безпосередньо або опосередковано впливає на стан захищеності держави від ворожих викликів.

На наш погляд, така точка зору є дуже сумнівною. Проводячи аналогію з питанням настання кримінальної відповідальності за кримінально протиправну бездіяльність, що можливо лише при наявності двох обов'язкових підстав, а саме – обов'язок діяти певним чином та можливість діяти певним чином, слід зазначити, що обов'язок діяти певним чином впливає з декількох факторів, головний з яких – передбаченність у законі.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» «військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України...» [178]. Це означає, що ключовими факторами знаходження на військовій службі є, по-перше, вік особи, а, по-друге, – стан здоров'я, які в сукупності впливають на якість виконання військово-службових обов'язків. Недосягнення відповідного віку (18 років окрім проходження військової служби на посаді курсанта військового навчального закладу) та (або) вади здоров'я автоматично не дають можливості особі бути у структурі об'єкта військових кримінальних правопорушень та відповідно не покладають на неї обов'язків проходити військову службу.

На думку С. О. Харитонова, відсутність обов'язку знаходитись на законних підставах у структурі воєнної організації України означає те, що особа не може бути визнана суб'єктом військового кримінального правопорушення. Зрозуміло, що деякі військові кримінальні правопорушення – дво- або багато об'єктні й окрім відповідного порядку проходження військової служби (основний безпосередній об'єкт) як додаткового (обов'язкового або факультативного) мають інші суспільні відносини стосовно життя, здоров'я, тілесної недоторканності, власності, правил безпеки та ін. Спричинення шкоди цим суспільним відносинам під час незаконного знаходження на військовій службі не означає уникнення від кримінальної відповідальності. У цих випадках особа, яка незаконно знаходиться на військовій службі може нести кримінальну відповідальність за загальнокримінальне правопорушення, якщо в його діянні присутні всі ознаки складу відповідного кримінального правопорушення. У всіх інших випадках згідно з ч. 2 ст. 284 КПК України кримінальне провадження закривається за відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення [244], а саме суб'єкта кримінального правопорушення [171, с. 32–38].

Кваліфікація військових кримінальних правопорушень проти порядку

несення спеціальних видів військової служби, поєднаних із застосуванням насильства.

Аналіз судової практики свідчить, що дуже актуальним є питання розмежування військових кримінальних правопорушень проти порядку несення спеціальних видів військової служби, вчинених із застосуванням насильства за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості.

При кваліфікації військових насильницьких кримінальних правопорушень доволі часто виникають ситуації, коли у вчиненому діянні присутні ознаки порушення правил несення спеціальних видів військової служби, передбачених ст. 418 КК України (порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання), ст. 419 КК України (порушення правил несення прикордонної служби), ст. 420 КК України (порушення правил несення бойового чергування), ст. 421 КК України (порушення статутних правил внутрішньої служби). Наприклад, військовослужбовець зі складу добового наряду застосовує насильство до іншого військовослужбовця, який не виконує вимоги, що до нього пред'являються. Варіантів кваліфікації таких діянь може бути декілька. Складність кваліфікації таких діянь, перш за все, пов'язана з тим, що одне діяння може містити в собі склади декількох кримінальних правопорушень, так звана ідеальна сукупність.

Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості може одночасно утворювати склад кримінального правопорушення проти порядку несення спеціальних видів військової служби якщо: а) має місце порушення такого порядку та б) настали тяжкі наслідки (які є обов'язковою ознакою вказаних складів військових кримінальних правопорушень) попередження (ненастання) яких є завданням спеціальних видів військової служби. При цьому діяння одночасно посягає на два різних основних безпосередніх об'єктів, що й свідчить про наявність ідеальної сукупності.

Як приклад можна навести вирок Військового місцевого суду

Київського гарнізону. Відповідно до матеріалів кримінального провадження 20.06.2007 р. ОСОБА_7, виконуючи обов'язки чергового роти, показуючи свою удавану перевагу над військовослужбовцями, з метою приниження їх честі та гідності, близько 09 години, будучи невдоволеним виконанням службових обов'язків солдатом ОСОБА_4, у порушення вимог статей 11, 49, 50, 58, 59, 267, 291, 310–312 Статуту внутрішньої служби ЗСУ, статей 1–4 Дисциплінарного статуту ЗСУ, у приміщенні казарми військової частини А-0294 застосував насильство до ОСОБА_4, нанісши йому один удар кулаком у правий бік тулуба. Його дії були правильно кваліфіковані за сукупністю кримінальних правопорушень за ч. 2 ст. 406 та за ч. 2 ст. 421 КК України [245].

Кваліфікація ідеальної сукупності кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцем.

У житті нерідкі випадки, коли військовослужбовець одним діянням вчиняє кримінальні правопорушення, які підпадають під різні статті КК України. В теорії кримінального права на цей випадок передбачений термін – «ідеальна сукупність кримінальних правопорушень». Ідеальну сукупність кримінальних правопорушень характеризують такі ознаки:

- 1) у кримінальних правопорушень, які входять до ідеальної сукупності один і той же суб'єкт;
- 2) кримінальні правопорушення вчиняються однією дією (бездіяльністю);
- 3) наявність двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями КК України;
- 4) кримінальні правопорушення, які входять до ідеальної сукупності, посягають, як правило, на різні об'єкти кримінально-правової охорони, в зв'язку з чим спричиняють різні суспільно-небезпечні наслідки.

Кримінальні правопорушення в ідеальній сукупності знаходяться в тіснішому зв'язку один з одним, ніж у реальній сукупності, але вони не настільки близькі між собою, щоб законодавець вважав за необхідне

об'єднати їх в єдине кримінальне правопорушення. Якщо ж взаємозв'язок кримінальних правопорушень, породжених однією дією, простежується дуже чітко, законодавець конструює єдине складне кримінальне правопорушення. В теорії кримінального права вважається, що складене кримінальне правопорушення є спеціальним випадком врахованої законодавцем сукупності кримінальних правопорушень [246, с. 42].

Правильна кваліфікація кримінальних правопорушень, що утворюють сукупність, розмежування сукупності кримінальних правопорушень і складних одиничних кримінальних правопорушень, має важливе практичне значення. Помилки у кваліфікації тягнуть за собою призначення покарання або необґрунтовано суворого, або необґрунтовано м'якого, не відповідають ступеню небезпеки особи злочинця, а це, у свою чергу, не може сприяти досягненню соціально значимих цілей, які стоять перед кримінальним покаранням.

Як приклад ідеальної сукупності можна навести вирок Військового місцевого суду Київського гарнізону про засудження військовослужбовця за ч. 2 ст. 189, ч. 2 ст. 406 КК України. З обставин кримінального провадження вбачається, що ОСОБА_1, діючи з метою власного збагачення за рахунок чужого майна, тобто з корисливих мотивів, погрожуючи при цьому застосуванням насильства та фактично застосовуючи таке, висунув 17.01.2009 р. ОСОБА_6 та повторно 23.01.2009 р. ОСОБА_3, з якими у відносинах підлеглості вже не перебував, вимогу, кожному окремо, передати йому, ОСОБА_1 по 100 грн. з кожного, що з урахуванням їх матеріального стану було значним розміром. При цьому ОСОБА_6 завдали побої ударами металевою бляхою від поясного ремня по пальцях рук, а ОСОБА_3 – побої ударами ногами по лівій нозі потерпілого. Крім особистих показань вина підсудного ОСОБА_1 у застосуванні насильства до підлеглих при наведених вище обставинах, у вимаганні та у порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, що виявилось у застосуванні до кількох потерпілих фізичного

насилюства, що спричинило потерпілим побої, підтверджується зібраними по справі іншими доказами стосовно всіх фактичних обставин справи, і ці фактичні обставини справи підсудний та інші учасники процесу не оспорюють і підтримують в повному обсязі [247].

Кваліфікація порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, вчинене у співучасті.

Проблема співучасті у військових кримінальних правопорушеннях загалом та в порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості зокрема, є частиною більш загального питання про співучасть у кримінальних правопорушеннях з спеціальним суб'єктом, щодо якої нема єдиної точки зору серед науковців. Дискусія відносно цього питання виникла ще у 20-х роках минулого століття [248, с. 237–239; 249, с. 188–189; 250, с. 16; 251, с. 41; 252, с. 116; 253, с. 34–35].

При вирішенні окремого питання щодо кваліфікації співучасті в аналізованому військовому кримінальному правопорушенні слід визначити загальні положення інституту співучасті у військових кримінальних правопорушеннях.

Деякі автори небезпідставно вважають, що інститут співучасті у військових кримінальних правопорушеннях має свої специфічні особливості. Наприклад, В. М. Чхиквадзе стверджував, що воєнно-кримінальне право привносить у загальне вчення про співучасть низку суттєвих доповнень, зміст яких полягає в наступному [254, с. 213]:

- 1) різна юридична природа співучасті у військових кримінальних правопорушеннях військовослужбовців та цивільних осіб;
- 2) необхідність підвищення відповідальності військовослужбовців, які спільно вчинили військове кримінальне правопорушення;
- 3) особливе значення службового становища для відповідальності співучасників військового кримінального правопорушення –

військовослужбовців;

4) визнання начальника головною винною особою у випадку вчинення ним кримінального правопорушення разом із підлеглим(и) та призначення йому більш суворого покарання;

5) необхідність притягнення начальника не лише за вчинене кримінальне правопорушення, а й за військове службове кримінальне правопорушення.

Так, В. Д. Меншагин, розглядаючи юридичну природу злочинів проти порядку проходження військової служби, стверджував, що дії військовослужбовців і цивільних осіб, які взяли участь у вчиненні військового злочину, відрізняються за своєю юридичною природою. Підтримуючи позицію С. М. Чхиквадзе, він наголошував, що дії начальника, який виступав у ролі пособника або підбурювача військового кримінального правопорушення, необхідно кваліфікувати за правилами ідеальної сукупності [255, с. 80–88]. На думку А. А. Піонтковського, начальник, який підбурює або є співвиконавцем у вчиненні злочину поряд з підлеглим, підлягає відповідальності за співучасть у вчиненому злочині та за військовий службовий злочин [256, с. 484].

Водночас І. П. Малахов, погоджуючись з деякими особливостями застосування інституту співучасті у воїнських кримінальних правопорушеннях, які впливають із специфіки складових їх об'єкта (військового правопорядку, взаємовідносин між військовослужбовцями тощо), не підтримував наявності «самостійних засад щодо співучасті, які застосовуються лише в армії» [257, с. 14–20]. На його переконання, особливості співучасті у військових злочинах у формі співвиконавства мають більш обмежений характер, ніж у загальнокримінальних злочинах, більш обмеженою є також співучасть у військових злочинах не військовослужбовців, ніж співучасть в них військовослужбовців. Службове становище військовослужбовця за співучасті у військовому злочині взагалі не має особливого значення для відповідальності, а є лише одним із

показників, який характеризує ступінь участі військовослужбовця у злочині [257, с. 23].

На практиці велику складність являє питання кваліфікації діянь осіб, що виконали повністю або частину об'єктивної сторони та які не є суб'єктами складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України (військовослужбовці, які є начальниками потерпілого або цивільні особи).

У теорії кримінального права відносно цього питання існують два основних підходи. Згідно з першим із них, при порушенні статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості суб'єктом може бути лише особа, яка рівна у військовій ієрархії з потерпілим. У тих випадках, коли об'єктивну сторону вказаного кримінального правопорушення разом із суб'єктом виконує не суб'єкт (цивільна особа, начальник потерпілого або його підлеглий) дій, їх слід кваліфікувати або як загальнокримінальне правопорушення (йдеться про цивільних осіб) за відповідними статтями Розділу II Особливої частини КК України залежно від характеру насильства та ступеня суспільно-небезпечних наслідків, або за відповідними статтями Розділу XIX Особливої частини КК України (якщо йдеться про начальників або підлеглих), а саме: ст. 426-1 КК України «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень» або ст. 405 КК України «Погроза або насильство щодо начальника».

Прибічники цієї точки зору, посилаючись на ч. 5 ст. 27 КК України «Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення чи предмети, здобуті кримінально протиправним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином

сприяти приховуванню кримінального правопорушення» [1], стверджують, що КК України містить вичерпний (закритий) перелік діянь, які утворюють пособництво у вчиненні кримінального правопорушення, до якого не входить виконання навіть частини об'єктивної сторони. Хоча лунали й твердження, що цей перелік є приблизним.

Протилежну позицію займає інша група науковців, пропонуюючи діяння цивільних осіб (тобто не суб'єктів військових кримінальних правопорушень), які поряд з суб'єктом повністю або частково виконали об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, кваліфікувати як пособництво в цьому військовому кримінальному правопорушенні [56, с. 87]. Основним аргументом вказаної точки зору є ч. 3 ст. 401 КК України: «Особи, не зазначені у цій статті, за співучасть у військових кримінальних правопорушеннях підлягають відповідальності за відповідними статтями цього розділу» [1]. З огляду на це А. А. Тер-Акопов вважав, що такий (на його думку) вид пособництва можна охарактеризувати як усунення перешкод [258, с. 71–72], тобто не суб'єкт військового кримінального правопорушення в цьому випадку не виконує об'єктивну сторону, а своїми діями сприяє суб'єкту у виконанні останньої.

Водночас М. І. Ковальов стверджував: «основною обставиною, яка відрізняє пособника від співвиконавця, є те, що пособник ніколи не вчиняє дій, безпосередньо передбачених об'єктивною стороною складу злочину. Проте це правило має виключення в тих випадках, коли виконавцем є спеціальний суб'єкт злочину» [259, с. 100].

На нашу думку, така точка зору не є аргументованою. Так, професор М. І. Панов наполягав, що «участь у вчиненні злочинів зі спеціальним суб'єктом інших осіб, які не є спеціальними суб'єктами, не перетворює їх на останні, хоча вони фактично виконали певну частину об'єктивної сторони злочину» [71, с. 231].

Окремий погляд на вказану проблему, який не знайшов підтримки в

науковому середовищі, висловила Н. Ф. Кузнецова. На її переконання, участь цивільної особи як співвиконавця насильницького військового кримінального правопорушення утворює сукупність кримінальних правопорушень, за якої цивільна особа підлягає кримінальній відповідальності як пособник у вчиненні військового злочину й одночасно як виконавець злочину проти здоров'я [260, с. 118].

На нашу думку, слід підтримати позицію професора С. О. Харитонova, згідно з якою шкоду порядку проходження військової служби можна нанести лише з середини суспільних відносин, які виникають між військовослужбовцем та воєнною організацією України, тому цивільна особа не може виступати носієм цієї шкоди. При цьому, коли цивільна особа поряд з військовослужбовцем виконує об'єктивну сторону ст. 406 КК України, співучасть відсутня й відповідно військовослужбовець (спеціальний суб'єкт) буде нести відповідальність за ст. 406 КК України, а цивільна особа (загальний суб'єкт) – за статтею, передбаченою Розділом II Особливої частини КК України [9, с. 101].

Дискусійним залишається питання про посереднє виконання цивільною особою об'єктивної сторони ст. 406 КК України. На практиці можливі ситуації, коли військовослужбовець незадоволений якимись питаннями, що стосуються військової служби, підбурює своїх знайомих цивільних осіб до насильства щодо іншого військовослужбовця, з яким у нього не відносин підлеглості. На думку В. М. Кудрявцева, виконавцем цього кримінального правопорушення є військовослужбовець, а цивільна особа, яка безпосередньо вчинила насильство, повинна нести відповідальність як пособник цього військового кримінального правопорушення [239, с. 101].

Посереднє спричинення, на погляд М. І. Ковальова, являє собою своєрідне виконання об'єктивної сторони складу злочину, за якого в якості інструмента використовується людина. Посереднє виконання, з точки зору науковця, не вичерпується випадками, коли злочин вчиняється шляхом

використання малолітньої або неосудної особи, а також особи, яка діяла за відсутністю вини. Воно можливе, коли особа, яка виконала об'єктивну сторону складу злочину, є відповідальною за вчинення діяння [259, с. 17–22].

З такою позицією науковців, на наш погляд, важко погодитись, тому що посереднє виконання (заподіяння) можливе лише в таких випадках: «1) з використанням особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності; 2) з використанням неосудної особи; 3) вчинення кримінального правопорушення внаслідок фізичного примусу; 4) вчинення кримінального правопорушення внаслідок психічного примусу; 5) вчинення кримінального правопорушення під впливом наказу або розпорядження; 6) вчинення кримінального правопорушення внаслідок введення в оману» [71, с. 246].

У всіх інших випадках посереднє виконання (заподіяння) відсутнє. Тому дії цивільної особи, яка внаслідок підбурювання з боку військовослужбовця вчинила насильство щодо іншого військовослужбовця, слід кваліфікувати як дії виконавця відповідної статті Розділу II Особливої частини КК України.

Такий висновок випливає з аксіоматичного твердження, що цивільна особа не може спричинити шкоду будь-якому порядку проходження військової служби, тому що вона не є суб'єктом військово-службових суспільних відносин, а знаходиться за колом цих відносин. Відповідно до цього положення військовослужбовець, який підбурював цивільну особу вчинити кримінальне правопорушення, підлягає кримінальній відповідальності за підбурювання до кримінального правопорушення, яке вчинив виконавець. Його дії не можуть розглядатись як підбурювання до вчинення діяння, передбаченого ст. 406 КК України, тому що співучасть можлива лише за наявності виконавця, який є центральної фігурою у співучасті у вчиненні кримінального правопорушення. А оскільки виконавця кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, не існує, не може бути й підбурювача цього військового

кримінального правопорушення.

Наступним питанням, яке підлягає розгляду, є ситуації, коли до дій виконавця кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, приєднується начальник (командир) і виконує разом зі своїм підлеглим тотожні дії.

Думки науковців щодо цієї ситуації також різняться. Одні вважають, що дії військовослужбовця потрібно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 406 КК України залежно від наслідків, при цьому, не застосовуючи кваліфікуючу обставину «вчинення групою осіб», дії начальника потребують кваліфікації за відповідною частиною ст. 426-1 КК України. Підлеглий начальника не може розглядатись як співвиконавець кримінального правопорушення, передбаченого ст. 426-1 КК України, тому що не є військовою службовою особою, а начальник не може визнаватися співвиконавцем кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, тому що також не володіє ознаками суб'єкта цього військового кримінального правопорушення. Виходячи з цього, співучасть відсутня.

Позиція інших науковців полягає в тому, що дії начальника необхідно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 426-1 КК України, а дії підлеглого, за сукупністю кримінальних правопорушень, – за ст. 406 КК України та ч. 5 ст. 27 й відповідною частиною ст. 426-1 КК України.

На наш погляд, перша позиція більше відповідає принципам законності та обґрунтованості покарання.

Військовослужбовець – не військова службова особа – не може бути виконавцем (співвиконавцем) військового службового кримінального правопорушення. Навіть якщо ця особа, спільно з військовою службовою особою, може фактично виконувати частину об'єктивної сторони військового службового кримінального правопорушення (наприклад, застосувати насильство), тим самим спричинила суспільно-небезпечні наслідки додатковому об'єкту кримінально-правової охорони. При цьому, не володіючи ознаками військової службової особи, цей

військовослужбовець не може спричинити шкоду основному безпосередньому об'єкту – порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами [9, с. 297]. У цих випадках він несе відповідальність за ст. 406 КК України за умови, що в його діях відсутні ознаки організатора, підбурювача або пособника за ст. 426-1 КК України. Якщо таке є, то в наявності ідеальна сукупність двох військових кримінальних правопорушень, передбачених ст. 406 КК України та відповідною частиною ст. 27 та ст. 426-1 КК України.

4.2. Проблемні питання призначення покарання за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості

Конституція України в ст. 62 наголошує «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [48]. Така ж сама норма, але з використанням терміна «кримінальне правопорушення», передбачена ч. 2 ст. 2 КК України «Підстава кримінальної відповідальності» [1]. Виходячи з положень зазначених статей, можна дійти висновку, що питання про винність або невинність будь-якої особи у вчиненні кримінального правопорушення знаходиться у виключній компетенції суду й лише суд має право, яке кореспондується в обов'язок, призначити винній особі покарання.

Призначаючи покарання, суд, перш за все, повинен керуватися положеннями ст. 65 КК України «Загальні засади призначення покарання» [1].

Положення вказаної норми, а точніше – вимоги, надають суду можливість призначити справедливе покарання. Ще в середині XVIII ст. видатний італійський мислитель і юрист Чезаре Беккарія у своєму

науковому трактаті «Злочин та покарання» зазначав: «Щодо кожного злочину суддя має побудувати правильний висновок. Велика посилка – загальний закон, мала – діяння протиправне чи згідно із законом; висновок – свобода чи покарання» [261, с. 95].

Основним принципом призначення покарання є принцип справедливості (відповідність морально-етичним і правовим нормам) [74, с. 1385]. Принцип справедливості покарання реалізується в нормах про систему та види покарання, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, суд повинен призначити таке покарання, яке стало б необхідним для її персонального виправлення та спеціального попередження невчинення нових кримінальних правопорушень. Суворіший вид покарання з числа передбачених у санкції статті за вчинене кримінальне правопорушення, призначається лише в тому випадку, якщо менш суворий вид покарання неспроможний забезпечити досягнення цілей покарання.

На думку О. Ю. Бунина, справедливість покарання знайшла своє відображення у двох критеріях, а саме [262, с. 259]:

«1) тяжкість покарання повинна бути співрозмірною тяжкості злочину (покарання повинно відповідати характеру та ступеню суспільної небезпечності діяння, обставинам його вчинення та особі винного);

2) *«non bis in idem»* (лат. – «не двічі за одне і теж»)).

До речі, цей постулат знайшов своє закріплення в ч. 3 ст. 2 КК України – «ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу» [1].

Принцип справедливості у кримінальному праві насамперед проявляється в нормотворчості, тобто у законотворчому регулюванні криміналізації суспільно небезпечних діянь, а також у декриміналізації діянь через відпадання їхньої суспільної небезпеки. Найважливіша передумова будь-якої законотворчої діяльності – це аналіз об'єктивних суспільних процесів (позитивних та негативних), що визначають як саму

необхідність у прийнятті законодавства чи практики його застосування, так і конкретний зміст цих законів.

Як вбачається, санкції (а це покарання) мають бути справедливими і зорієнтовані виконання завдань кримінального закону (ст. 1 КК України), у зв'язку з чим неодмінною умовою конструювання покарань у санкціях є об'єкт кримінально-правової охорони, його цінність і значимість. Чим цінніший об'єкт посягання, тим суворіше має бути покарання, при цьому санкції не повинні мати широкої альтернативності. Покарання має нести в собі попередження у вчиненні кримінальних правопорушень і страх за їх вчинення. Саме в цьому полягає справедливість покарання

Як наголошував В. І. Ткаченко, в теорії кримінального права наразі не встановлено, що слід розуміти під загальними началами призначення покарання, при чому в деяких спеціальних працях навіть не дається дефініція загальних начал [263, с. 6].

М. І. Бажанов в якості загальних начал призначення покарання розглядав правила (вимоги, положення, критерії), яким повинен керуватися суд при призначенні покарання у кожному конкретному випадку [264, с. 23–24].

Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24.10.2003 р. «Про практику призначення кримінального покарання» в п. 1 наголошує: «Звернути увагу судів на те, що вони при призначенні покарання в кожному випадку і щодо кожного підсудного, який визнається винним у вчиненні злочину, мають суворо додержувати вимог ст. 65 КК стосовно загальних засад призначення покарання, оскільки саме через останні реалізуються принципи законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання. Призначаючи покарання, у кожному конкретному випадку суди мають дотримуватися вимог кримінального закону й зобов'язані враховувати ступінь тяжкості вчиненого злочину, дані про особу винного та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання...» [265].

При призначенні покарання суд не має застосовувати шаблонний

підхід, наприклад, накладати однакове покарання на різних осіб за кримінальне правопорушення, передбачений тією ж самою статтею (частиною статті) КК України. Це зумовлено тим, що обставини вчинення кримінального правопорушення можуть значно відрізнятися, так само як і особисті характеристики осіб, які їх вчинили.

Ч. Беккарія зазначав: «Немає нічого небезпечнішого за загальноприйнятту аксіому, що слід керуватися духом закону ... Дух закону залежав би від хорошої чи поганої логіки судді, від хорошого чи поганого його травлення, він залежав би від сили його пристрастей, від його слабкостей, від його ставлення до потерпілого та від усіх найменших причин, що змінюють у непостійному розумі людини образ кожного предмета» [261, с. 92]. Як обґрунтовано наголошував І. Я. Фойницький, «початок справедливості покарання означає необхідність відповідності його зі злочинним діянням» [266, с. 93].

Відтак, вимоги, які пред'являються до покарання, мають відповідати ст. 65 КК України й призначається [1]:

«1) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених частиною другою статті 53 цього Кодексу (п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України);

2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу (п. 2 ч. 1 ст. 65 КК України);

3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України)».

Частина 1 ст. 406 КК України має альтернативну санкцію, яка містить три основних види покарання [1]: арешт на строк до шести місяців; тримання в дисциплінарному батальйоні на строк до одного року; позбавлення волі на строк до трьох років».

Частина 2 ст. 406 КК України також має альтернативну санкцію, яка

містить два види покарання: «тримання у дисциплінарному батальйоні на строк до двох років; позбавлення волі на строк від двох до п'яти років» [1].

І, нарешті, ч. 3 ст. 406 КК України має відносно визначену санкцію з одним основним видом покарання: позбавлення волі на строк від трьох до десяти років» [1].

Традиційно всі тринадцять видів покарань, передбачені ст. 51 КК України, поділяють на [267, с. 437]:

- 1) основні, додаткові та змішані;
- 2) ті, що можуть бути призначені будь-якому суб'єкту кримінального правопорушення, й ті, що можуть бути призначені лише певному колу осіб;
- 3) строкові та безстрокові.

Санкції ст. 406 КК України містять три основних, відносно-визначених, строкових покарань: арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні та позбавлення волі на відповідний строк. При цьому арешт і тримання в дисциплінарному батальйоні як вид покарання може бути призначено лише військовослужбовцям, а позбавлення волі на певний строк може бути призначено будь-якому суб'єкту кримінального правопорушення.

Арешт, згідно з ч. 1 ст. 60 КК України та ч. 1 ст. 406 КК України полягає у триманні засудженого військовослужбовця в умовах ізоляції на гауптвахті й встановлюється на строк від одного до шести місяців [1]. Тримання в дисциплінарному батальйоні згідно з ч. 1 ст. 62 КК України та ч. 1, 2 ст. 406 КК України призначається на строк від шести місяців до двох років [1]. Позбавлення волі на відповідний строк за ч. 2 ст. 63 КК України та частинами 1–3 ст. 406 КК України може бути призначено на строк від одного року до десяти років залежно від виду складу кримінального правопорушення (основний, кваліфікований чи особливо кваліфікований).

Виходячи з положень статей 2, 24 та 29 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», військовозобов'язані та резервісти під час навчальних зборів проходять військову служби й на них

поширюється дія цього закону та військових статутів. При цьому для військовозобов'язаних термін зборів не може перевищувати трьох місяців упродовж трьох років, а термін проходження навчальних зборів резервістами не може перевищувати трьох місяців на рік [178].

Під час проходження військової служби на навчальних і спеціальних зборах військовозобов'язані та резервісти хоча й проходять військову службу, але не набувають статус військовослужбовця. Під правовим статусом військовослужбовця, на думку науковців, слід розуміти «юридично гарантоване їх становище у суспільстві, обумовлене сукупністю передбачених Конституцією України, загальним законодавством і спеціальним військовим законодавством прав, свобод і обов'язків, гарантій їх реалізації та відповідальності військовослужбовців» [268, с. 70].

Так, В. Й. Пашинський виділяє наступні складові правового статусу військовослужбовця [269, с. 27]:

1) загальний (конституційний) статус – як громадянина України (*на теперішній час це може бути іноземець та особа без громадянства*), закріплений у Конституції і конституційних законах України (курсів наш. – П. Є.);

2) спеціальний статус – як представника певної соціальної групи – військовослужбовців, наділеного спеціальними, додатковими правами та обов'язками;

3) індивідуальний статус – персоніфіковані права та обов'язки, що визначаються особливостями правового положення, правами та обов'язками кожного конкретного військовослужбовця.

Військовозобов'язаний і резервіст під час проходження зборів хоча й проходять військову службу, на наш погляд, мають правовий статус цивільної особи. Не маючи статусу військовослужбовця, вказана група осіб водночас згідно з положеннями ст. 401 КК України може бути суб'єктом військових кримінальних правопорушень.

Тепер звернемося до положень статей 60 КК України «Арешт» та 62

КК України «Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців», які є спеціальними видами основних покарань і можуть бути застосовані лише до військовослужбовців – завжди – та до резервістів – лише в окремих випадках – в особливий період. Шляхом системного тлумачення цих кримінально-правових норм, а також санкцій ч. 1 та 2 ст. 406 КК України [1], можна дійти висновку, що альтернативні санкції вказаної статті перетворюються у відносно визначену санкцію в тих випадках, коли кримінальне правопорушення вчинять військовозобов'язаний або резервіст під час проходження зборів.

Інакше кажучи, військовослужбовець, який порушив статутні правила взаємовідносин за відсутності між ним та потерпілим відносин підлеглості, знаходиться у більш вигідному положенні, ніж військовозобов'язаний або резервіст, які вчинили таки ж самі за ступенем суспільної небезпечності діяння під час проходження зборів.

На наш погляд, законодавець має визначитись, може чи ні вказана група осіб бути суб'єктом військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України. Якщо ні, то до ст. 401 КК України потрібно внести зміни й обмежити коло статей Розділу XIX Особливої частини КК України, за якими можуть нести кримінальну відповідальність військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів.

Водночас Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» [72] поширює дію військових статутів на вказану категорію осіб, в тому числі й стосовно правил взаємовідносин. Виходячи з цього пропонуємо в якості *de lege ferenda* перейменувати ст. 406 КК України таким чином: «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) за відсутності відносин підлеглості» з відповідними змінами в диспозиції статті.

Крім того, вважаємо за необхідне доповнити ст. 69 КК України ч. 3 в такій редакції «у випадку неможливості застосування спеціального виду

основного покарання, встановленого в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, суд може перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за це кримінальне правопорушення».

Висновки до розділу 4

Розгляд проблемних питань, що стосуються кваліфікації та призначення покарання за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, дозволив сформулювати такі висновки та пропозиції:

1. Під час несення (проходження) військової служби військовослужбовці не є носіями (учасниками) лише військово-службових відносин, які врегульовані нормами військового законодавства. Будь-який військовослужбовець — насамперед людина, а вже потім військовослужбовець. У процесі взаємовідносин з приводу реалізації майнових і немайнових прав або особистих свобод між військовослужбовцями можуть виникати особисті взаємовідносини. У деяких випадках вони можуть супроводжуватися суспільно-небезпечним порушенням цих прав і свобод військовослужбовців, у тому числі із застосуванням насильства. Такі дії необхідно кваліфікувати як загальнокримінальні правопорушення.

2. Відповідно до ст. 406 КК України підлягають кваліфікації, по-перше, насильницькі дії, коли вони були вчинені під час виконання потерпілим обов'язків військової служби (наприклад, у зв'язку з невдоволенням його сумлінним відношенням до військової служби). По-друге, підставою кваліфікації вказаних дій за ст. 406 КК України є їх вчинення не лише у зв'язку з виконанням потерпілим обов'язків військової служби, але й з інших, в тому числі з хуліганських спонукань, якщо при

цьому хоча б один з військовослужбовців (потерпілий або винна особа) виконував обов'язки військової служби. По-третє, кримінальне правопорушення кваліфікується за ст. 406 КК України й може бути вчинено не у зв'язку та не при виконанні військових обов'язків, але супроводжується проявом явної неповаги до військового колективу, грубим порушенням правопорядку та дисципліни у військовому підрозділі, порушенням нормального відпочинку та дозвілля особистого складу, прагненням окремих військовослужбовців утвердити свою перевагу над іншими військовослужбовцями.

3. Відсутність обов'язку знаходитись на законних підставах у структурі воєнної організації України означає, що особа не може бути визнана суб'єктом військового кримінального правопорушення.

4. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості може одночасно утворювати склад кримінального правопорушення проти порядку несення спеціальних видів військової служби якщо: а) має місце порушення такого порядку та б) настали тяжкі наслідки (які є обов'язковою ознакою вказаних складів військових кримінальних правопорушень), попередження (ненастання) яких є завданням спеціальних видів військової служби. При цьому діяння одночасно посягає на два різних основних безпосередніх об'єктів, що й свідчить про наявність ідеальної сукупності.

5. У разі, коли цивільна особа, поряд з військовослужбовцем, виконує об'єктивну сторону ст. 406 КК України, співучасть відсутня й відповідно військовослужбовець (спеціальний суб'єкт) буде нести відповідальність за ст. 406 КК України, а цивільна особа (загальний суб'єкт) – за статтею, передбаченою Розділом II Особливої частини КК України.

6. Дії цивільної особи, яка внаслідок підбурювання з боку військовослужбовця вчинила насильство щодо іншого військовослужбовця, слід кваліфікувати як дії виконавця відповідної статті Розділу II Особливої частини КК України.

7. Коли до дій виконавця кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, приєднується начальник (командир) і виконує разом зі своїм підлеглим тотожні дії. Такі дії військовослужбовця потрібно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 406 КК України залежно від наслідків, при цьому не застосовуючи кваліфікуючу обставину «вчинення групою осіб», а дії начальника мають бути кваліфіковані за відповідною частиною ст. 426-1 КК України.

8. В якості *de lege ferenda* пропонується:

– дати ст. 406 КК України таку назву: «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) за відсутності відносин підлеглості» з відповідними змінами в диспозиції статті;

– доповнити ст. 69 КК України частиною 3 в такій редакції «У випадку неможливості застосування спеціального виду основного покарання, встановленого в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, суд може перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за це кримінальне правопорушення».

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі теоретично узагальнені та отримані нові результати у формі наукових висновків стосовно обов'язкових елементів (об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони) складу військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, його кваліфікації та призначення покарання, виявлені проблемні аспекти нормотворчості та правозастосування у вказаній сфері, а також надані обгрунтовані пропозиції і рекомендації для їх вирішення, що конкретизується в наступному:

1. Історико-правовий аналіз дозволив дійти висновку, що відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості має тривалу історію розвитку, яка сягає своїм корінням у часи Київської Русі. Вже тоді певні норми права, хоч і не безпосередньо, а опосередковано захищали військову дисципліну та порядок у війську.

2. У подальшій трансформації військово-кримінального законодавства України під впливом різних правових систем (Литовського статуту, козацького права, російського військового законодавства) відбувалась поступова кристалізація норм, спрямованих на врегулювання відносин між військовослужбовцями та встановлення кримінальної відповідальності за їх порушення. Помітний вплив на цей процес мав «Артикул військовий» 1715 р., який не лише чітко визначив систему цих взаємовідносин, а й передбачив покарання за вчинення таких діянь, як поєдинки, бійки, образи тощо. У часи та Української Держави військове законодавство активно розвивалося, з'явилися норми про відповідальність за військові злочини. У радянський період відбувалась подальша систематизація та конкретизація норм, що регулюють відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Особливо важливим було прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15.12.1983 р., яким вносилися зміни до Закону «Про

кримінальну відповідальність за військові злочини» 1958 р. та закріплювався вже знайомий склад злочину «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості».

3. Порівняльно-правовий аналіз законодавства України та зарубіжних країн демонструє різні підходи до криміналізації порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями. У деяких країнах ці норми містяться в окремих військово-кримінальних законах, кодексах або включені до загального кримінального законодавства. Склад кримінальних правопорушень та їх кваліфікація також мають певні відмінності, що відображає специфіку окремих правових систем. Проте, незважаючи на відмінності, можна простежити загальну тенденцію до посилення кримінально-правової охорони військової дисципліни та порядку у війську. Це зумовлено важливістю забезпечення боєздатності та ефективності збройних сил, а також необхідністю підтримувати здорову морально-психологічну атмосферу у військових колективах.

4. Використання таких категорій, як «цінність», «благо» та «інтерес» для характеристики об'єкта кримінального правопорушення має обмежений (звужений) характер і не може повною мірою характеризувати такий досить складний елемент, як об'єкт.

5. Родовим об'єктом кримінальних правопорушень проти порядку несення військової служби є суспільні відносини, що складаються й функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також поліцейськими поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях) військової служби, яка є основою нормальної діяльності воєнної організації України, відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від кримінально-протиправних посягань.

6. Основним безпосереднім об'єктом цього правопорушення розуміються суспільні відносини у сфері військової честі військовослужбовця, додатковим об'єктом досліджуваного військового кримінального правопорушення виступає здоров'я (стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад) та тілесна недоторканність.

7. Кваліфікація за ст. 406 КК України можлива за наявності таких трьох умов об'єктивно-суб'єктивного характеру: якщо фізичне чи психічне насильство над потерпілим вчинено у зв'язку з виконанням ним обов'язків військової служби; якщо кримінальне правопорушення не пов'язане з виконанням потерпілим обов'язків військової служби, але в момент його вчинення або він, або винний перебували при виконанні цих обов'язків; якщо кримінальне правопорушення вчинено не у зв'язку і не при виконанні обов'язків військової служби, але було пов'язане з проявом явної неповаги до військового колективу.

8. В якості *de lege ferenda* слід запропонувати законодавцю внести зміни в ч. 1 ст. 406 КК України й викласти її в наступній редакції: «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, що виявилось в умисному завданні удару, побоїв чи вчиненні іншого насильства».

9. Під зброєю слід розуміти виключно вогнепальну стрілецьку та холодну зброю, яка є штатною для відповідного військового підрозділу.

10. Під використанням зброї слід розуміти такі випадки: використання зброї за цільовим призначенням (постріл з автомата, удар ножем); використання зброї в інший спосіб (удар прикладом автомата); загроза негайного використання зброї за цільовим призначенням.

11. Тяжкими наслідками визнається підрив або зниження боєздатності військово підрозділу (військової частини), неспроможність потерпілим виконати свої обов'язки несення прикордонної служби, бойового чергування, внутрішньої служби, зрив виконання бойового завдання.

12. З огляду на додатковий об'єкт тяжкими наслідками слід вважати умисні або необережні тяжкі тілесні ушкодження потерпілому, необережне вбивство потерпілого, самогубство потерпілого.

13. Суб'єктом військового кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, є військовослужбовець, який є рівним за військовим званням та займаною посадою з потерпілим і який не має права віддавати накази потерпілому та вимагати їх виконання.

14. Суб'єктивна сторона ч. 1 ст. 406 КК України характеризується умисною формою вини у виді прямого умислу. При цьому винний усвідомлює, що він порушує чинне законодавство України, яке регулює суспільні відносини у сфері несення військової служби, завдаючи побої чи вчиняючи інше насильство, а також порушує права людини на честь, гідність, тілесну недоторканність і тим самим усвідомлює, що його дії є суспільно-небезпечними та протиправними.

15. Застосування зброї має різноманітний характер як в якості психологічно тиску на потерпілого, так і за її призначенням. Передбачення у першому випадку відсутнє, у другому залежить від виду зброї, а також характеру та спрямованості її застосування.

16. Передбачення настання суспільно-небезпечних наслідків у вигляді легких, середньої тяжкості тілесних ушкоджень або тяжких наслідків, що охоплюють тяжкі тілесні ушкодження, доведення до самогубства можуть мати різноманітний характер – неминучість, реальна можливість, абстрактна можливість.

17. Передбачення наслідків у вигляді смерті потерпілого як результату насильства означає, що винний або передбачав абстрактну можливість настання таких суспільно-небезпечних наслідків, або взагалі не передбачав можливості їх настання.

18. Порушуючи статутні правила взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутністю відносин підлеглості, суб'єкт завжди діє з прямим умислом і тому вольовий момент при формальній конструкції

складу кримінального правопорушення характеризується бажанням вчинити суспільно-небезпечне діяння, а при матеріальній конструкції складу кримінального правопорушення можлива як умисна, так і змішана форми вини.

19. Мотивом суб'єкта є бажання показати перевагу над іншим військовослужбовцем.

20. Кінцевою метою суб'єкта, який використовує насильство при взаємовідносинах з іншим військовослужбовцем, є підпорядкування останнього своїй волі, бажання показати велич свого особистого статусу в неформальній ієрархії військового колективу, закріпити свою перевагу над потерпілим як у фізичному, так і в психологічному аспектах, змусити беззаперечно виконувати його вказівки, в тому числі й незаконні. Як спосіб досягнення кінцевої мети виступає досягнення проміжної мети – завдання шкоду здоров'ю, тілесній недоторканності, честі та гідності військовослужбовця.

21. Під час несення (проходження) військової служби військовослужбовці не є носіями (учасниками) лише військово-службових відносин, які врегульовані нормами військового законодавства. Будь-який військовослужбовець – насамперед людина, а вже потім військовослужбовець. У процесі взаємовідносин з приводу реалізації майнових і немайнових прав або особистих свобод між військовослужбовцями можуть виникати особисті взаємовідносини. У деяких випадках вони можуть супроводжуватися суспільно-небезпечним порушенням цих прав і свобод військовослужбовців, у тому числі із застосуванням насильства. Такі дії необхідно кваліфікувати як загальнокримінальні правопорушення.

22. Відповідно до ст. 406 КК України підлягають кваліфікації, по-перше, насильницькі дії, коли вони були вчинені під час виконання потерпілим обов'язків військової служби (наприклад, у зв'язку з невдоволенням його сумлінним відношенням до військової служби). По-

друге, підставою кваліфікації вказаних дій за ст. 406 КК України є їх вчинення не лише у зв'язку з виконанням потерпілим обов'язків військової служби, але й з інших, в тому числі з хуліганських спонукань, якщо при цьому хоча б один з військовослужбовців (потерпілий або винна особа) виконував обов'язки військової служби. По-третє, кримінальне правопорушення кваліфікується за ст. 406 КК України й може бути вчинено не у зв'язку та не при виконанні військових обов'язків, але супроводжується проявом явної неповаги до військового колективу, грубим порушенням правопорядку та дисципліни у військовому підрозділі, порушенням нормального відпочинку та дозвілля особистого складу, прагненням окремих військовослужбовців утвердити свою перевагу над іншими військовослужбовцями.

23. Відсутність обов'язку знаходитись на законних підставах у структурі воєнної організації України означає, що особа не може бути визнана суб'єктом військового кримінального правопорушення.

24. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості може одночасно утворювати склад кримінального правопорушення проти порядку несення спеціальних видів військової служби якщо: а) має місце порушення такого порядку та б) настали тяжкі наслідки (які є обов'язковою ознакою вказаних складів військових кримінальних правопорушень), попередження (ненастання) яких є завданням спеціальних видів військової служби. При цьому діяння одночасно посягає на два різних основних безпосередніх об'єктів, що й свідчить про наявність ідеальної сукупності.

25. У разі, коли цивільна особа, поряд з військовослужбовцем, виконує об'єктивну сторону ст. 406 КК України, співучасть відсутня й відповідно військовослужбовець (спеціальний суб'єкт) буде нести відповідальність за ст. 406 КК України, а цивільна особа (загальний суб'єкт) – за статтею, передбаченою Розділом II Особливої частини КК України.

26. Дії цивільної особи, яка внаслідок підбурювання з боку

військовослужбовця вчинила насильство щодо іншого військовослужбовця, слід кваліфікувати як дії виконавця відповідної статті Розділу II Особливої частини КК України.

27. Коли до дій виконавця кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, приєднується начальник (командир) і виконує разом зі своїм підлеглим тотожні дії. Такі дії військовослужбовця потрібно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 406 КК України залежно від наслідків, при цьому не застосовуючи кваліфікуючу обставину «вчинення групою осіб», а дії начальника мають бути кваліфіковані за відповідною частиною ст. 426-1 КК України.

28. В якості *de lege ferenda* пропонується:

– дати ст. 406 КК України таку назву: «Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) за відсутності відносин підлеглості» з відповідними змінами в диспозиції статті;

– доповнити ст. 69 КК України частиною 3 в такій редакції «У випадку неможливості застосування спеціального виду основного покарання, встановленого в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, суд може перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за це кримінальне правопорушення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25-26. Ст. 131.
2. Якимович Б., Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. 702 с.
3. Правда Руська: Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склавав та підготував до друку проф. С. Юшков. Київ : Вид-во Української академії наук, 1935. 194 с.
4. Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. Київ : КНТ, 2007. 232 с.
5. Єсауленко П. М. Становлення та розвиток відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості у XI-XVI століттях. *Розвиток наук в умовах нової реальності проблеми та перспективи* : зб. наук. праць з матеріалами III Міжнар. наук. конф. (м. Ужгород, 4 жовт. 2024 р.) / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця : ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 96–98.
6. Ніколаєнко Т. Б. Кримінальна відповідальність княжої дружини за Руської Правдою: злочини та покарання. *Університетські наукові записки*. 2015 № 1 (53). С. 172–180.
7. Шершенькова В. А. Військові злочини за Статутами Великого князівства Литовського (XVI ст.). *Правова держава*. 2019. № 36. С. 36–41. <http://dx.doi.org/10.18524/2411-2054.2019.36.184854>.
8. Гавришук О. М. Історія становлення та розвитку законодавства про військову дисципліну: від княжих часів до 19 століття. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 125–131. URL:

<https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/149/136> (дата звернення: 03.06.2024).

9. Харитонов С. О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2018. 328 с.

10. Тихомиров М. Н., Епифанов П. П. Соборное Уложение 1649 года. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. 346 с.

11. Карпенко М. І., Чередник В. М. Історичні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів. *Юридична наука*. 2011. С. 141–149.

12. Артикул воинский : 26 апр. 1715 г. Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. М., 1986. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. С. 327–365.

13. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ: [б.в.], 1997. 547 с. – (Пам'ятки політико-правової культури України).

14. Кушнір А. Л. Історичний розвиток кримінальної відповідальності за злочини проти порядку підлеглості та військової честі. *Форум права*. 2011. № 3. С. 449–455.

15. Харитонов С. О. Історично-порівняльний нарис кримінальної відповідальності за військові злочини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 204–207. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/3_2017.pdf (дата звернення: 03.06.2024).

16. Свод военных постановлений 1869 года. 4-е изд. (по 1 янв. 1913 г.). СПб. : Гос. тип., 1913. Кн. 22 : Воинский устав о наказаниях. 269 с.

17. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917–1922 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2003. 20 с.

18. Шульгін В. Систематизація військового законодавства України: історико-правові аспекти. *Адміністративне право і процес*. 2020. № 4 (31). С. 27–43. <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2020.4.03>.
19. Військовий карний статут 1865 р. (XXII кн. ЗВП рос. імп. 1869 р., вид. IV) : пер. з рос. мови / Законодавчий відділ Головної військової Судової Управи. Кам'янець на Поділля : Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919. 179 с.
20. Журавльов М. С. Правове регулювання кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення: історико-правовий аспект. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2022. Вип. 35. С. 47–52. <https://doi.org/10.34142/23121661.2022.35.07>.
21. Положение о воинских преступлениях : утв. постановлением ЦИК и СНК СССР от 27.07.1927 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1927. № 50. Ст. 505.
22. Об уголовной ответственности за воинские преступления : Закон СССР от 25.12.1958. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. Ст. 10.
23. Васильев Н. В., Кудрявцев В. Н. О Законе об уголовной ответственности за воинские преступления. *Советское государство и право*. 1959. № 2. С. 88–95.
24. Єсауленко П. М. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості: порівняльно-правова характеристика за кримінальним законодавством України та певних зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 292–294. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/72>.
25. Criminal Code of the Czech Republic of January 8, 2009. URL: <https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Czech-Republic-Criminal-Code.pdf> (дата звернення: 03.06.2024).
26. Ткаченко П. І. Кримінально-правова та кримінологічна

характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Грааль науки*. 2021. № 8. С. 101–107. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.24.09.2021.19>.

27. Criminal Code of Georgia of July 22, 1999. URL: https://www.policinglaw.info/assets/downloads/Criminal_Code_of_Georgia.pdf (дата звернення: 03.06.2024).

28. Criminal Code of the Republic of Poland of June 06, 1997. URL: <https://supertrans2014.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/06/the-criminal-code.pdf> (дата звернення: 03.06.2024).

29. Criminal Code of the Republic of Latvia of July 08, 1998. URL: <https://www.warnathgroup.com/wp-content/uploads/2015/03/Latvia-Criminal-Code.pdf> (дата звернення: 03.06.2024).

30. Criminal Code of the Republic of Lithuania of September 26, 2000. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvvpvg&documentId=a84fa232877611e5bca4ce385a9b7048&category=TAD> (дата звернення: 03.06.2024).

31. Criminal Code of the Republic of Estonia of June 06, 2001. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/521082014001/consolidate/current> (дата звернення: 03.06.2024).

32. Criminal Code of the Republic of Armenia of April 18, 2003. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show> (дата звернення: 03.06.2024).

33. Criminal Code of the Republic of Moldova of April 18, 2002. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923#pos=4668;-39 (дата звернення: 03.06.2024).

34. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan of July 03, 2014. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&pos=6640;-15#pos=6640;-15 (дата звернення: 03.06.2024).

35. Wehrstrafgesetz (WStG) : vom 24 Mai 1974. *Bundesgesetzblatt*. 1974. Nr. 133. S. 1213–1220. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/wstrg/WStG.pdf>

(дата звернення: 03.06.2024).

36. Uniform Code of Military Justice. 1951. URL: <https://jsc.defense.gov/Portals/99/Documents/UCMJ%20%2020December2019.pdf> (дата звернення: 03.06.2024).

37. Code de Justice Militaire (nouveau). Légifrance. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071360&dateTexte=20080505> (дата звернення: 03.06.2024).

38. Коржанский Н. И. Развитие учения об объекте преступления в науке советского уголовного права. *Становление и развитие советского уголовного законодательства* : материалы межвуз. науч. конф., посвящ. 50-летию первого совет. Уголов. кодекса. Волгоград, 1973. С. 31–46.

39. Харитонов С. О. Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 450 с.

40. Кримінальний кодекс ФРН. URL: https://www.unipotsdam.de/fileadmin/projects/lshellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuaufgabe_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf.

41. Современное зарубежное уголовное право / ред. А. А. Пионтковский. М. : Изд-во иностр. лит., 1957. Т. 1: Аргентина, Дания, Япония, Югославия. 638 с.

42. Современное зарубежное уголовное право / ред. А. А. Пионтковский. М. : Изд-во иностр. лит., 1959. Т. 2: Финляндия, Швейцария. 550 с.

43. Современное зарубежное уголовное право / ред. А. А. Пионтковский. М. : Изд-во иностр. лит., 1961. Т. 3: Чили, Англия, Греция, Австрия. 759 с.

44. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. М., 1963. 281 с.

45. Ляпунов Ю. И. Теоретические проблемы уголовно-правовой

охраны природы в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1974. 38 с.

46. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Изд-во при ХГУ ИО «Вища школа», 1988. 198 с.

47. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. *Сборник учёных трудов Свердловского юридического института*. 1969. Вып. 10. С. 184–225.

48. Конституція України : офіц. текст від 28.05.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 03.06.2024).

49. Про судову практику у справах про необхідну оборону : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 1. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02> (дата звернення: 03.06.2024).

50. Рішення ЄСПЛ від 04.03.2008 р. у справі «Гаретта проти Франції» скарга № 2529/04. URL: CASE OF S.A.S. v. FRANCE by the COE Human Rights Trust Fund.

51. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства. Київ : Ін Юре, 2010. 812 с.

52. Глистин В. К. Проблемы уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. 127 с.

53. Панов М., Харитонов С. Кримінальне правопорушення: поняття та його види. *Право України*. 2021. № 3. С. 27–60.

54. Каиржанов Е. Интересы трудящихся и уголовный закон: проблемы объекта преступления. Алма-Ата : Казахстан, 1973. 160 с.

55. Панов М. І., Харитонов С. О., Гальцова В. В. Об'єкт кримінального правопорушення: сучасні трактування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 4. С. 262–270. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(4\).2021](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(4).2021).

56. Ахметшин Х. М. Советское военно-уголовное законодательство :

учеб. пособие. М. : Воен. ин-т, 1972. 95 с.

57. Грищук В. К., Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 308 с.

58. Хавронюк М. І., Дячук С. І., Мельник М. І. Військові злочини: коментар законодавства / відп. ред. М. Д. Дрига, В. І. Кравченко. Київ : А.С.К., 2003. 272 с.

59. Мухамеджанова А. Р. Кримінально-правова характеристика насильства над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 Кримінального кодексу України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 18 с.

60. Дячук С. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* : у 3 кн. / за заг. ред. : В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко. Київ, 2005. Кн. 3 : Особлива частина (статті 255–447). С. 442–547.

61. Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина Особлива : курс лекцій. Київ : Генеза, 1998. 592 с.

62. Андрусів Г. В. Військові злочини. *Кримінальне право України. Особлива частина* : підручник / за ред. : П. С. Матишевський, П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко. Київ, 1999. С. 845–884.

63. Клименко В. А., Чангулі Г. І. Військові злочини. *Кримінальний кодекс України* : наук.-практ. комент. Київ, 1998. С. 1012–1082.

64. Филин Н. А. Воинские преступления. Харьков : Юрид. изд. Наркомюста УССР, 1929. 79 с.

65. Туркот М. С. Військова складова національної безпеки України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 44–50.

66. Харитонов С. О. Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 40 с.

67. Харитонов С. О. Суспільна небезпечність військових злочинів.

Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12–13 жовт. 2016 р.). Харків : Право, 2016. 401–405.

68. Ободовський О. В. *Військові кримінальні правопорушення: теорія і практика* : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2023. 652 с.

69. Єсауленко П. М. Вплив нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями на воєнну безпеку України. *Кримінально-правова охорона безпеки людини, нації, світу: фундаментальність, трансдисциплінарність і ноонауковість убезпечення* : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2024 р.) / редкол. : Л. М. Демидова (голов. ред.), Ю. А. Пономаренко, С. О. Харитонов та ін. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. кримін. права, Каф. кримін.-прав. політики ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права», Відокремл. підрозділ в Харків. обл. Харків : Право, 2024. С. 243–246.

70. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану : Закон України від 21.03.2023 р. № 3000-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 64. Ст. 220.

71. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. : В. В. Сташис, В. Я. Тацій. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.

72. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII, в ред. Закону від 04.04.2006 р. № 3597-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 38. № 324.

73. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 194.

74. Український тлумачний словник (тезаурус) : 250000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2016. 1696 с.

75. Батыргареева В. С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы. *Зірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні*. Вип. 4. Харків : Право, 2012. 270 с.
76. Давиденко В. Л. Віктимологія як галузь кримінологічної науки. *Європейські перспективи*. 2014. № 8. С. 118–121.
77. Кримінологічна віктимологія : посібник / за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с.
78. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрНУ В. І. Борисова. Харків : Право, 2006. 208 с.
79. Коробеев А. И. Советская уголовная политика: понятие, содержание и структура. *Проблемы советской уголовной политики*. : межвуз. темат. сб. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1985. С. 33–41.
80. Франк Л. В. Виктимология и виктимность : учеб. пособ. Душанбе, 1972. 126 с.
81. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
82. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 600 с.
83. Малейн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. М. : Юрид. лит., 1985. 192 с.
84. Ярмыш Н. Н. Действие как признак объективной стороны преступления: проблемы психологической характеристики. Харків : Основа, 1999. 84 с.
85. Фрис П. Л. Уголовное право Украины. Общая часть : учебник для студ. высш. уч. завед. Киев : Атика, 2004. 488 с.
86. Бажанов М. И. Объективная сторона преступления. *Уголовное право СССР. Часть Общая*. Киев : Вища шк., 1984. С. 81–97.

87. Бурчак Ф. Г., Фесенко Е. Ф. Объективная сторона преступления. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. Киев : Наук. думка, 1985. С. 104–110.
88. Ус О. В. Кваліфікація злочину за ознаками об'єктивної сторони. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2017. Вип. 47, т. 3. С. 101–106.
89. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. М. : Госюриздат, 1960. 244 с.
90. Квасневська Н. Д. Щодо поняття «бланкетна диспозиція закону про кримінальну відповідальність». *Осінні юридичні читання : тези доп. та наук. повід. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (м. Харків, 12-13 листоп. 2008 р.)*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2008. С. 206–208.
91. Квасневська Н. Д. Проблеми кваліфікації злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2008 р.) / ред. кол. : В. І. Борисов (голов. ред.) та ін.* Харків : Право, 2008. С. 28–31.
92. Ковалев М. И. Проблемы учения об объективной стороне состава преступления. Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1991. 176 с.
93. Миколенко О. М. Суспільно небезпечні наслідки як факультативна ознака складу злочину. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2005. Вип. 2. С. 98–101.
94. Чеботарьова Г. В. Проблеми визначення поняття об'єктивної сторони злочину. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2009. Т. 22 (61), № 1. С. 249–254.
95. Ємельянов М. В. Об'єктивна та суб'єктивна сторона шахрайства. *Форум права*. 2012. № 3. С. 184–189.
96. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственности (социологический и юридический аспекты). Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. 141 с.

97. Монтескье Ш. О существовании законов. М. : Изд. Василий Сопиков, 1810. Ч. 2. 336 с.
98. Коржанський М. Й. Нариси уголовного права. Київ : ТОВ «Генеза», 1999. 207 с.
99. Спур Г. В. Об'єктивна сторона складу злочину. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 2000. № 3. С. 137–141.
100. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 272 с.
101. Харитонов С. О. Щодо деяких ознак об'єктивної сторони військових злочинів. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Вип. 3 (39). С. 166–170.
102. Локтіонова В. Ознаки об'єктивної сторони складу злочину та місце серед них злочинних наслідків. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 249–254.
103. Данилюк Т. Класифікація складів злочинів та її значення для встановлення моменту закінчення злочину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. № 3. С. 1–10.
104. Марін О. К. Основний склад злочину: міркування щодо визначення поняття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 4. С. 252–264.
105. Ус О. В. Склад злочину як підстава кримінально-правової оцінки вчиненого діяння. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4 (2). Р. 196–201.
106. Сташис В. В., Бажанов М. И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков : Харьков. юрид. ин-т, 1981. 216 с.
107. Лахова Е. Насильственные действия как признак объективной стороны побоев и истязаний. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2017. С. 156–159.
108. Филиппов А. П. Борьба с умышленными телесными повреждениями по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд.

юрид. наук. Л., 1964. 18 с.

109. Єсауленко П. М. Категорія насильства в теорії кримінального права: необхідність переосмислення в правовій доктрині та правозастосуванні. *Revista Jurídica Unicuritiba*. 2024. Т. 1, № 77. С. 823–834. <http://dx.doi.org/10.26668/revistajur.2316-753X.v1i77.6867>.

110. Навроцький В. О. Насильство за кримінальним правом України. *Збірник наукових праць ЛДІНТУ ім. В. Чорновола. Серія «Юридичні науки»*. 2007. Вип. 2. С. 149–166.

111. Собко Г. М. Наукові підходи до розуміння поняття психічного насильства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 204–207.

112. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

113. Скакун О. Ф., Бондаренко Д. А. Юридический научно-практический словарь-справочник (основные термины и понятия) / под общ. ред. проф. О. Ф. Скакун. Харьков : Эспада, 2007. 488 с.

114. Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления. Москва : Юрид. лит., 1974. 167 с.

115. Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путём применения физического насилия. *Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности ОВД*. Киев : ВШ МВД СССР, 1986. С. 28–41.

116. Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка особи: теоретико-прикладні аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2010. 628 с.

117. Навроцкий В. А. Вопросы квалификации насильственных преступлений по проекту УК Украины. *Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. / за ред. В. І. Борисова. Харків : ПФ Лествиця Марії, 2001. С. 30–33.

118. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної

діяльності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 336 с.

119. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків : Майдан, 2011. 244 с.

120. Дітріх О. І. Насильство в складах корисливих посягань на власність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.0. Київ, 2009. 19 с.

121. Дімітров М. К. Погроза за кримінальним правом України : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 244 с.

122. Дімітров М. К. Реальність як ознака погрози. *Молодий вчений*. 2018. № 12 (64). С. 498–502. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2018-12-64-113>.

123. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / Н. Ф. Антонов и др. ; отв. ред. В. И. Зайчук, спецред. С. С. Яценко. Изд. 3, доп. Киев : Политиздат Украины, 1987. 879 с.

124. Самощенко І. В. Види погроз за їх змістом. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2018. Вип. 51, т. 2. С. 93–98.

125. Левертова Р. А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву : учеб. пос. Омск : Изд-во Омской высшей школы милиции МВД СССР, 1978. 103 с.

126. Панов Н. И. Квалификация насильственных преступлений : учеб. пособ. Харьков : Юрид. ин-т, 1986. 54 с.

127. Иванов В. Ф. Уголовно-правовая оценка понуждения : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Саратов, 1986. 18 с.

128. Даньшин И. Н. О правовом понятии насилия. *Тяжкие насильственные преступления против личности: уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения* : сб. науч. трудов. Минск : Академия милиции МВД РБ, 1992. С. 3–8.

129. Храмцов О. М. Психічне насильство у кримінальному праві: поняття та ознаки. *Вісник НУВС*. 2006. Вип. 34. С. 130–134.

130. Храмцов О. М. Кримінально-правова характеристика суспільно небезпечних наслідків психічного насильства. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 49–50.
131. Викторов О. С. Телесные повреждения и психическая травма. *Известия Высших учебных заведений. Правоведение*. 1958. № 4. С. 61–69.
132. Бородин С. В. Квалификация преступлений против жизни. М. : Юрид. лит., 1977. 239 с.
133. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін.; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
134. Дячук С. Насильство серед військовослужбовців, чи є підстави не бачити у цьому специфіки? *Право військової сфери*. 2008. № 3. С. 3–9.
135. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2011. 184 с.
136. Карпенко М. І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання : посібник за заг. ред. д.ю.н., проф. В. К. Матвійчука. Київ : В.Д. Дакор, 2013. 472 с.
137. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. : В. Я. Тацій, В. П. Пшонка, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина. 1040 с.
138. Бондарев В. В. Насильство серед військовослужбовців (поняття, характеристика, причини та попередження) : монографія. Київ : Нац. торг.-екон. ун-т, 2002. 272 с.
139. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я Тація. Вид. 3-тє, перероб. та допов. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007. 1184 с.
140. Познышев С. В. Особенная часть русского уголовного права: сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового уложений. Изд. 2-е, испр. и доп. М. : Тип. В. М. Саблина, 1909. XII, 516 с.

141. Пионтковский А. А., Меньшагин В. Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. М. : Госюриздат, 1955. 800 с.
142. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95#Text>.
143. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров та ін. ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., перероб. та допов. Київ : Дакор, 2019. 1384 с.
144. Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 19 с.
145. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть. Днепропетровск : Пороги, 1992. 168 с.
146. Дудоров О. О. Група осіб за попередньою як форма співучасті в злочині. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 3. С. 130–138.
147. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 4-те вид., перероб. та допов. Київ : Юридична думка, 2007. 1184 с.
148. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін. ; за заг. ред.. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.
149. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
150. Про затвердження Інструкції про застосування зброї, бойової техніки, озброєння кораблів (катерів), літаків, вертольотів Державної прикордонної служби України, спеціальних заходів фізичного впливу під час охорони державного кордону та виключної (морської) економічної зони України : наказ адміністрації Державної прикордонної служби України від

21.10.2003 р. № 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-03#Text>.

151. Панов Н. И. Оценочные понятия и их применения в уголовном праве. *Проблемы социалистической законности*. 1981. № 7. С. 99–106

152. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170. URL: http://lsej.org.ua/1_2015/44.pdf.

153. Рішення ЄСПЛ від 17.01.2013 р. (Справа Мосендз проти України). URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_2/mosendz.pdf.

154. Про судову практику у справах про перевищення влади та службових повноважень : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 р. № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03#Text>.

155. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-09#Text>.

156. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2011. 184 с.

157. Шульга А. М. Теоретичне визначення суб'єкта кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України та його вплив на правозастосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021 № 1. С. 252–255. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/63>.

158. Основи кваліфікації кримінальних правопорушень : навч. посіб. / М. І. Панов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна та ін. ; за ред. М. І. Панова та С. О. Харитонova. Київ : Норма права, 2023, 460 с.

159. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л. Ф. Ильичев и др. М. : Совет. энцикл., 1983. 840 с.

160. Основи кваліфікації злочинів : навч. посіб. / М. І. Панов, І. О. Зінченко, О. О. Володіна та ін. / за заг. ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2019. 378 с.
161. Кант И. Сочинения = Werke: на нем. и рус. яз. / подгот. и предисл. написано Н. Мотрошиловой, Б. Тушлингом. М. : Ками, 1994. Т. 1: Трактаты и статьи (1784–1796). 584 с.
162. Уголовное право буржуазных стран: Общая часть: Сборник законодательных актов / под ред. А. Н. Игнатова и И. Д. Козочкина. М. : Изд-во УДН, 1990. 310 с.
163. Зайцев О. В. Обмежена осудність в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006, 20 с.
164. Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2001. 20 с.
165. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект преступления по советскому уголовному праву. М. : Изд-во Высш. шк. МООП РСФСР, 1964. 58 с.
166. Трайнин А. Н. Учение о составе преступления. М. : Юриздат НКЮ СССР, 1946. 183 с.
167. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харьков : Изд-во при ХГУ ИО «Вища школа», 1989. 104 с.
168. Бугаєв В. О. Військові злочини і покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2002. 20 с.
169. Ухвала військової колегії Верховного Суду України від 10.02.1998 р. *Рішення Верховного Суду України*. Київ, 1999.
170. Грищук В. К., Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2007. 308 с.
171. Харитонов С. Військовослужбовець як спеціальний суб'єкт злочину. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2016. № 1. С.

32–38.

172. Бородін І., Пасіка С. Правовий статус військовослужбовців в Україні. *European political and law discourse*. 2017. Vol. 4, Is. 1. С. 164–171. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-1/29.pdf>.

173. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.

174. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. Енцикл. Т. 5: П-С. 2002. 736 с.

175. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. Тернопіль : Карт-бланш, 2002. 247 с.

176. Шаптала Н. К., Задорожня Г. В. Конституційне право України : навч. посіб. Дніпропетровськ : ТОВ «Лізунов Прес», 2012. 472 с.

177. Литвин І. І. Сутність поняття правового статусу. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2016. Вип. 38, т. 1. С. 18–21.

178. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-ХІІ, в ред. Закону від 04.04.2006 р. № 3597-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 38. Ст. 324.

179. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-ХІІ, в ред. Закону від 05.10.2000 р. № 2019-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 48. Ст. 410.

180. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-ХІІ, в ред. Закону від 05.10.2000 р. № 2020-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 49. Ст. 420.

181. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 р. № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208.

182. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 р. № 3475-IV, в ред. Закону від 09.04.2014 р. № 1194-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 25. Ст. 890.

183. Про Державну спеціальну службу транспорту : Закон України від 05.02.2004 р. № 1449-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 19. Ст. 269.
184. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст. 12.
185. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 21.12. 2000 р. № 550-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 9. Ст. 38.
186. Про Стройовий статут Збройних Сил України : Закон України від 26.03.1999 р. № 549-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 195.
187. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 26.03.1999 р. № 551-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 197.
188. Лекшас И. Вина как субъективная сторона преступного деяния. М. : Госюриздат, 1958. 86 с.
189. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. 243 с.
190. Практикум з кримінального права України (Загальна частина) : навч. посіб. / О. В. Ведмідський, В. Д. Людвік, В. Ф. Примаченко та ін. ; за заг. ред. д.ю.н., доц. В. В. Шаблистого. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 352 с.
191. Єсауленко П. М. Суб'єктивна сторона порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості. *Наукові перспективи*. 2024. № 7 (49). С. 1028–1040. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7\(49\)-1028-1039](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7(49)-1028-1039).
192. Ворошилин Е. В., Кригер Г. А. Субъективная сторона преступлений : учеб. пособ. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. 75 с.
193. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. М. : Юрид. лит., 1975. 184 с.

194. Злобин Г. А. Виновное вменение в историческом аспекте. *Уголовное право в борьбе с преступностью* : сб. ст. М. : ИГПАН, 1981. С. 22–34.
195. Протченко Б. А. Понятие невменяемости в советском уголовном праве. *Известия Высших учебных заведений. Правоведение*. 1987. № 4. С. 82–86
196. Матвійчук В. К. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення проектування чи експлуатації споруд без систем захисту довкілля: теоретичні та практичні проблеми. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. Вип. 2. С. 12–17. <https://doi.org/10.32782/chasopyskiivp/2022-2-2>.
197. Матвійчук В. К., Тарарухін С. А. Суб'єктивна сторона складу злочину : лекція. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1994. 36 с.
198. Єсауленко П. М. Вчинення іншого насильства як спосіб порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Наукові перспективи*. 2024. № 6 (48). С. 623–634. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6\(48\)-623-633](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6(48)-623-633).
199. Никифоров Б. С. Об умысле по действующему законодательству. *Советское государство и право*. 1966. № 6. С. 30–32.
200. Дагель П. С., Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины : учеб. пособ. Владивосток : ДГУ, 1975. 168 с.
201. Трухин А. М. Интеллектуальный критерий разграничения форм виновности в советском уголовном праве. *Вестник Моск. ун-та*. 1976. № 1. С. 77–83.
202. Волков Б. С. Детерминистическая природа преступного поведения. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1975. 128 с.
203. Дагель П. С. Содержание, форма и сущность вины в советском уголовном праве. *Известия Высших учебных заведений. Правоведение*. 1969. № 1. С. 77–81.
204. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в

советском уголовном праве. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. 300 с.

205. Коршунов А. М. Отражение, деятельность, познание. М. : Политиздат, 1979. 216 с.

206. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М. : Полит. лит., 1972. 303 с.

207. Психологічний словник. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf.

208. Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая : пособие к лекциям. Изд. 7-е. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. 385 с.

209. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. М. : Госюриздат, 1963. 382 с.

210. Будзинский С. Начала уголовного права. Варшава : Гл. склад кн. магазина Кожанчикова, 1870. 376 с.

211. Фельдштейн Г. С. Природа умысла. М. : Т-во тип-я А. И. Мамонтова, 1898. 22 с.

212. Куринов Б. А. Установление субъективной стороны преступления при посягательстве на жизнь и здоровье человека. *Советское государство и право*. 1967. № 6. С. 131–136.

213. Гринберг М. С. Преступное действие (управленческие и психологические аспекты). *Известия Высших учебных заведений. Правоведение*. 1983. № 5. С. 38–44.

214. Демидов Ю. А. Умысел и его виды по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1964. 20 с.

215. Андреева Л. А. О характере предвидения последствий при умышленной вине. *Вопросы совершенствования предварительного следствия*. Л., 1971. С. 188–197.

216. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление (очерки теории, философии и психологии права). Душанбе, 1983. 256 с.

217. Зелинский А. Ф., Коржанский Н. И. Психологическое содержание

умышленной вины. *Проблемы совершенствования уголовного законодательства на современном этапе* : сб. науч. тр. Свердловск : СЮИ, 1985. С. 24–39.

218. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения ; ред., авт. предисл., авт. примеч. В. М. Каганов. М. : Госполитиздат, 1947. 647 с.

219. Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. 174 с.

220. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. 300 с.

221. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве. Саратов : Саратов. ун-т, 1987. 187 с.

222. Лившиц В. Я. К вопросу о понятии эвентуального умысла. *Советское государство и право*. 1947. № 7. С. 37–45.

223. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2000. 712 с.

224. Механизм преступного поведения / Ю. М. Антонян, Н. А. Барановский, П. С. Дагель, О. Л. Дубовик и др. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва : Наука, 1981. 284 с.

225. Петелин Б. Я. Психологический анализ преступного поведения. *Советское государство и право*. 1973. № 5. С. 72–81.

226. Рарог А. И. Общая теория вины в уголовном праве. М. : ВЮЗИ, 1980. 90 с.

227. Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. 174 с.

228. Никифоров Б. С. Об умысле по действующему законодательству. *Советское государство и право*. 1966. № 6. С. 30–37.

229. Портнов И. Отграничение косвенного умысла от преступной самонадеянности. *Социалистическая законность*. 1977. № 9. С. 40–47.

230. Баунов А. Отграничение косвенного умысла от преступной самонадеянности. *Советская юстиция*. 1973. № 5. С. 6–7.
231. Дагель П. С. Понятие умысла в советском уголовном праве. *Советская юстиция*. 1966. № 20. С. 11–20.
232. Макашвили В. Г. О разграничении эвентуального умысла и самонадеянности. *Известия Высших учебных заведений. Правоведение*. 1965. № 2. С. 164–170.
233. Сергеева Т. Л. К вопросу об определении преступной небрежности. *Советское государство и право*. 1947. № 4. С. 19–20.
234. Волков Б. С. Мотивы преступлений (Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование). Казань, 1982. 153 с.
235. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая : лекции. 2-е изд., пересм. и доп. СПб. : Гос. тип., 1902. Т. 1. 823 с.
236. Шаргородский М. Д. Вина и наказание в советском уголовном праве. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1945. 120 с.
237. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
238. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації : лекції. Харків : Право, 2018. 368 с.
239. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. М. : Юрид. лит., 1972. 352 с.
240. Єсауленко П. М. Порухення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності підлеглості: проблемні питання кваліфікації. *Актуальні проблеми протидії злочинності та корупції* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків : Юрайт, 2023. С. 75–78.
241. Ухвала Воєнної колегії Верховного Суду СРСР від 30.07.1985 р. № 1н-0332/85. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/29537894>. Вирок суду.
242. Вирок Орджонікідзевський районний суд м. Запоріжжя. URL:

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/72624322>.

243. Вирок Комінтернівський районний суд Одеської області. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/43284812>.

244. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

245. Вирок Військового місцевого суду Київського гарнізону. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/4043834>.

246. Бажанов М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины. Харків : Право, 2000. 128 с.

247. Вирок Військового місцевого суду Київського гарнізону. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/15119981>.

248. Гришаев П. И., Кригер Г. А. Соучастие по советскому уголовному праву. М. : Госюриздат, 1959. 255 с.

249. Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву. Киев : Наук. думка, 1969. 216 с.

250. Меркушев М. Н. Соучастие в преступлениях со специальным субъектом. *Ученые записки Белорусского государственного университета. Серия: Юридические науки*. Минск, 1957. Вып. 34. С. 9–17.

251. Ткаченко В. И., Царегородцев А. М. Правовые последствия соучастия в преступлениях со специальным субъектом. *Проблемы борьбы с преступностью* : сб. науч. тр. Омск : Изд-во Омск. ВШМ МВД СССР, 1976. С. 34–42.

252. Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление: постоянные и переменные признаки : учеб. пособие. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. 139 с.

253. Зелинский А. Ф. Соучастие в преступлении : лекция. Волгоград : НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1971. С. 34–35.

254. Чхиквадзе В. М. Советское военно-уголовное право. М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 452 с.

255. Меньшагин В. Д. К вопросу о соучастии и стадиях развития

преступления по советскому военно-уголовному праву. *Труды ВЮА*. Вып. 3. Ашхабад : ВЮА, 1943. С. 80–95.

256. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права: Преступление : в 6 т. М. : Наука, 1970. Т. 2. Часть общая. 515 с.

257. Малахов И. П. Соучастие в воинских преступлениях в свете общего учения о соучастии по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М. : МГУ, 1960. 26 с.

258. Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения. М. : Юрид. лит., 1995. 173 с.

259. Ковалев М. И. Соучастие в преступлении. *Ученые труды Свердл. юрид. ин-та* / под ред. М. А. Ефимова. Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1962. Т. V, ч. 2: Виды соучастников и формы соучастия в преступной деятельности. 273 с.

260. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.

261. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. 464 с.

262. Бунин О. Ю. Справедливость уголовного закона. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26 (65). С. 257–265.

263. Ткаченко В. И. Общие начала назначения наказания. М. : ВЮЗИ, 1984. 69 с.

264. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев : Вища шк., 1980. 216 с.

265. Про практику призначення кримінального покарання : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24.10.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text>.

266. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. СПб., 1889. 514 с.

267. Тютюгін В. І. Система і види покарань. *Вісник Асоціації*

кримінального права України. 2016. № 1 (6) С. 435–438 URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/173285>.

268. Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2007. 205 с.

269. Пашинський В. Й. Поняття та структура конституційно-правового статусу військовослужбовців. *Юридична наука*. 2012. № 4. С. 25–31.

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Єсауленко П. М. Вчинення іншого насильства як спосіб порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Наукові перспективи*. 2024. № 6 (48). С. 623–634. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6\(48\)-623-633](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-6(48)-623-633).

2. Єсауленко П. М. Суб'єктивна сторона порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості. *Наукові перспективи*. 2024. № 7 (49). С. 1028–1040. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7\(49\)-1028-1039](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-7(49)-1028-1039).

3. Єсауленко П. М. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості: порівняльно-правова характеристика за кримінальним законодавством України та певних зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 292–294. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/72>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Єсауленко П. М. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності підлеглості: проблемні питання кваліфікації. *Актуальні проблеми протидії злочинності та корупції* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 лют. 2023 р.). С. 75–78. Харків :Юрайт, 2023. С. 75–78.

5. Єсауленко П. М. Вплив нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями на воєнну безпеку України. *Кримінально-правова охорона безпеки людини, нації, світу: фундаментальність,*

трансдисциплінарність і ноонауковість убезпечення : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2024 р.). Харків : Право, 2024. С. 243–246.

6. Єсауленко П. М. Становлення та розвиток відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості у XI-XVI століттях. *Розвиток наук в умовах нової реальності проблеми та перспективи* : зб. наук. праць з матеріалами III Міжнар. наук. конф. (м. Ужгород, 4 жовт. 2024 р.). Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 96–98. <https://doi.org/10.62731/mcnd-04.10.2024>.